

Вацлаў і Юры Іваноўскія пакінулі Варшаву найпазней 11 верасня 1939 г., бо ўжо назаўтра Вермахт перарэзаў дарогі, што вялі на ўсход і поўдзень ад сталіцы. Юры накіраваўся ў Румынію, адтоль — у Францыю і Вялікабрытанію, дзе падзяліў лёс новай польскай эміграцыі. Затое Вацлаў пасля перажытай падчас бамбардіроўкі Любліна кантузіі рушыў на Вільню.

Невядома, ці пасля 17 верасня ён накіраваўся з Любліна ў далейшы шлях да Вільні, ці ведаў, што апынецца на тэрыторыі, якую займала Чырвоная Армія. Відаць, гэта выспектлілася па дарозе, якая павінна была заняць некалькі дзён, але ўваход савецкіх войскаў не змяніў яго намераў: Вацлаў трymаўся ранейшага кірунку і прыблізна 20 верасня прыбыў у Вільню. Ён і пазней не выкарыстаў легальных магчымасцяў, каб вярнуцца ў Варшаву. Ён хацеў застацца ў Вільні.

Гэтаксама, як і многія папярэднія яго ўчынкі, гэтае рашэнне Іваноўскага выклікала разнастайныя каментары, бо перайшоў жа ён «да бальшавікоў». У сям’і лічылі, што Варшаву ён пакінуў не з палітычных меркаванняў, а па закліку палкоўніка Умястоўскага¹. І. Касяк, у сваю чаргу, пісаў, што прычынай тут было закрыцце Варшаўскай політэхнікі, пасля якога В. Іваноўскі мусіў шукаць сабе хлеба, але ў верасні лёс гэтай навучальнай установы яшчэ не быў вырашаны². І ўжо зусім фантастычна гучаць «сцверджанні» савецкіх гісторыкаў, паводле якіх Вацлаў застаўся пад нямецкай акупацыяй, заснаваў Беларускі Камітэт у Варшаве і стаў віцэ-старшынёй Галоўнай Рады Беларускага камітэта самапомачы ў Берліне³.

Адзінае разумнае тлумачэнне такога рашэння можна знайсці ў аповедзе інжынера Віктара Чарвінскага, былога студэнта В. Іваноўскага ў Варшаўскай політэхніцы, які перад самай вайной быў кіраўніком будоўлі фабрыкі штучных валокнаў на Віленшчыне і ўвесені 1939 г. выпадкова спаткаўся са сваім прафесарам у Вільні. «Што вы тут робіце, прафесар?» — спытаў здзіўлены Чарвінскі, на што Іваноўскі адказаў: «Чакаю выезду ў Менск, каб будаваць Беларусь, бо вы ж ведаеце, што я беларус. Хачу быць у цэнтры падзеяў»⁴.

Верагоднасць гэтага апавядання не выклікае сумневу, таму што больш важкіх прычын, якія б прымусілі 59-гадовага тады Вацлава пакінуць сям’ю і рынуцца на сустрач ваенным выпрабаванням, не бы-

ло. Найона было б лічыць, што яго паводзінамі кіравалі заклікі палкоўнікаў ці надзея на съцейшае жыццё ў Вільні. Усё гэта не мела анякага значэння ў параўнанні з новым шанцам працацаць на карысць стварэння беларускай дзяржавы, які паўсталаў з распадам міжваенных палітычных структур у Еўропе. Ён чакаў гэтага амаль 12 гадоў, і досвед гэтага перыяду, асабліва — разбурэнне Беларускага Дому на ўсходзе, толькі ўмацоўваў яго ідэю адраджэння Беларусі з апорай на Польшчу. У думках яго зноў ажывала канфедэратыўная канцепцыя.

Тым часам для ажыццяўлення гэтай ідэі па-ранейшаму неставала перадумоваў. Па-першое, яна супярэчыла інтэресам Масквы і Берліна, па-другое, у Парыжы, Лондане і Вашынгтоне яе не разумелі, нарэшце, па-трэцяе, расчараўваныя досведам міжваеннага перыяду, большасць польскіх і беларускіх дзеячоў лічылі яе амаль раўназначнай нацыянальной здрадзе. Гэтыя настроі паглыбляла вераснёўская параза Польшчы. Калі ў польскіх асяродках пераважала жаданне барацьбы за аднаўленне перадваеннага *status quo*, дык бальшыня беларускіх дзеячоў была задаволеная ліквідацыяй вынікаў Рыжскай дамовы і аб'яднаннем беларускіх земляў у межах адной савецкай рэспублікі, бо першыя крокі савецкай улады сведчылі пра ажыццяўленне іх найважнейшых эканамічна-сацыяльных, моўных і культурна-асветніцкіх патрабаванняў, якія польскія ўлады ў міжваенны час ігнаравалі.

Але неўзабаве пачаліся першыя расчараўванні. Савецкія ўлады давалі сялянам зямлю, абвясцілі дзяржаўнай беларускую мову, уводзілі яе ў школах і выдавалі на ёй газеты, але адначасова перайшлі да фізічнай расправы з дзеячамі беларускага нацыянальнага руху. У каstryчніку 1939 г. у Вільні арыштавалі Антона Луцкевіча, Аляксандра Уласава, Яна Пазняка, Вячаслава Багдановіча ды іншых прадстаўнікоў беларускай інтэлігенцыі. Дэпартациі закранулі нават члену КПЗБ і пракамуністычных арганізацыяў. Гэта абуджала сярод беларускіх дзеячоў боязь за свой лёс, але, у прынцыпе, не зніжала сімпатый да СССР.

Станоўча ўспрымала новую рэчаіснасць нават Беларуская Хрысціянская Дэмакратыя, якая здаўна была мішэнню для нападак савецкай прапаганды і, здавалася б, менш за ўсіх павінна была ўхваляць савецкую ўладу. У студзені 1940 г., г. зн. ужо пасля далучэння Вільні да Літвы, хадэкаўская «Крыніца» пісала наступнае: «Вераснёвы разгром Польшчы даўмагчымасць Савецкаму Саюзу выступіць у ролі абаронцы Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны ад пансага над імі панавання і гэткім чынам направіць несправядлівасць падзелу Беларусі і Украіны з прад 20-цёх гадоў... Беларусы і украінцы, вялікарусы і казацтва розных тэрыторый з запраўдным захапленнем спаткалі гэты паход і бралі ў ім удзел, бо мэта яго была добра зразумелай: злучынне беларускіх і украінскіх зямель успрымалася як гістарычнай

справядлівасць і даўно чаканая неабходнасць. Шмат-хто з раней незадаволеных, як у межах СССР, гэтак і на эміграцыі, шмат чаго дараў і зноў пераглядзеў на лепшае свае адносіны да СССР, адчуюшы свае патрыятычныя імкненныя задаволенымі»⁵.

Таму магло б здацца, што вядомы сваім рацыяналізмам В. Іваноўскі цяпер пачаў разлічваць на пуд. І сапраўды, навокал панавала непрыязь, і Вацлаў мог толькі ў душы захоўваць перакананасць у вялікім значэнні федэралістычнай ідэі для будучага лёсу Беларусі ды верыць, што развіццё ваенных падзеяў пераменіць палітычныя погляды дзеячоў абедзвюх дзяржаваў. Не выключана, што ён разлічваў на падтрымку Юрыйя сярод эміграцыі ды на большае паразуменне ў Менску, дзе на заходнебеларускую эйфарыю пазіралі даволі скептычна.

Кастрычніцкая арышты аблінулі Вацлава Іваноўскага, на што, відаць, паўплывала яго шматгадовая адсутнасць на беларускай палітычнай сцэне. У канцы гэтага месяца Вільню перадалі літоўскай адміністрацыі, а да выезду ў Менск яму заставалася чакаць яшчэ два гады. Таму ён мусіў абсталівацца ў Вільні. Спачатку В. Іваноўскі пасяліўся ў свайго даўняга сябра, інжынера-архітэктара Лявона Дубейкаўскага, на вуліцы Падгорнай і распачаў педагогічную працу ў Прамысловым ліцэі на Антокалі, дзе да канца 1939 г. навучанне ішло па-польску. Тут яго вучнем быў, між іншым, сын Антона Луцкевіча Лявон. Адначасова Іваноўскі напружана ўдасканальваў сваё веданне літоўскай мовы. Калі адзін з літоўскіх прафесараў заўважыў, што ён у гэтай галіне робіць значны прагрэс, Вацлаў паправіў яго: «*Ne progressas, o pa anga!*» (Не прагрэс, а поступ — літ.).

У лістападзе 1939 г. Вацлаў сустрэўся са сваім малодшым братам Тадэвушам, прафесарам заалогіі Ковенскага універсітэта. Іх аб'ядноўвала падобнасць поглядаў на найважнейшыя палітычныя праbleмы Беларусі і Літвы. У студзені 1940 г. Тадэвуш атрымаў кафедру заалогіі ў літоўскім Віленскім універсітэце і дапамог таксама і Вацлаву атрымаць кафедру хімічнай тэхналогіі. На гэтай пасадзе ён працаваў да чэрвеня 1941 г., г. зн. да германа-савецкай вайны, і выкладаў свой прадмет па-літоўску. Апрача таго, ён быў яшчэ і кансультантам у Віленскім тарфянім трэсце⁶.

У гэты час у Вільні сабралася амаль уся сям'я Іваноўскіх. Апрача Вацлава, Тадэвуша і Станіслава, з Лябёдкі прыбыла Сабіна з дзецьмі Сцяпанам, Вацлавам і Ганнай ды яшчэ з сястрой Галенай Скіндэр, мужа якой вывезлі на ўсход. Яны баяліся, што як «эксплуататаў» іх рэпрэсуюць савецкія ўлады, і таму схаваліся ў Вільні, якая знаходзілася цяпер за літоўскай мяжой. Мясцовыя шукальнікі скарбаў у сваім вандалізме паднялі руку нават на бацькоў-нябожчыкаў — іх фамільны склеп быў разбіты, а прах выкінуты з трунаў. Пазней дзеці «за-

баўляліся» чарапамі Леанарда і Ядвігі, як футбольнымі мячамі. Ніхто іх не спыняў⁷...

Увесну 1940 г. сітуацыя ў Еўропе абаставалася яшчэ горш. Пад пераможнымі ўдарамі вермахта палі Данія, Бельгія, Галандыя, Нарвегія і Францыя, распачалася бітва за Вялікабрытанію. Тэртытарыяльныя апетыты СССР таксама раслі, пра гэта сведчыў напад на Фінляндыю, заняцце румынскай Букавіны і Бесараёўі. Пакуль у Літве было быццам бы спакойна, але мала хто верыў, што гэта надоўга. Асабліва вялікую няпэўнасць абдужалі германа-савецкая дачыненне. Пакуль нішто не прадказвала іх пагаршэння, але развіццё падзеяў няўхільна павялічвала паўсюднае перакананне ў непазбежнасці канфлікту паміж гэтымі таталітарнымі імперыямі.

І хаця палітычная сітуацыя ў Еўропе была расплывістая, незразумелая, шмат чаго яшчэ магло змяніцца, але ўвесну 1940 г. ужо надышоў той самы час, каб акрэсліць стратэгічны сцэнарый дзеянняў і ўзяцца за адпаведную падрыхтоўку. Вацлаў Іваноўскі распачаў гэта разам з Янкам Станкевічам, да вайны — вядомым палітыкам, мова-знаўцам і гісторыкам, прыхільнікам польска-беларускага збліжэння, за што яго не раз крытыковалі беларускія групоўкі — ад камуністаў да хадэкаў. У 1939/1940 навучальным годзе ён працаваў у Віленскім універсітэце выкладчыкам беларускай мовы, што палегчыла іх узаемаразуменне. Я. Станкевіч быў адным з тых нямногіх дзеячоў, да якога В. Іваноўскі меў давер. Зрэшты, яны былі знаёмыя даўно, яшчэ з часоў супольнай працы ў Менску і Вільні ў Першую сусветную вайну, а пазней — у Польскім інстытуце нацыянальных справаў у Варшаве.

Іваноўскі і Станкевіч лічылі, што агромністыйя прасторы ды людскі і матэрыяльны патэнцыял Савецкага Саюза Германія не зможа адолець і акупациі Беларусі будзе з'явай часовай. Яны разлічвалі таксама, як і дзеячы польскага падполля, што з гэтай вайны абедзве імперыі выйдуць вельмі аслабелены, і арганізатарамі пасляваеннага ладу ў Еўропе стануть заходнія саюзнікі. Але зацікаўленасць саюзнікаў у стварэнні беларускай дзяржавы была пад пытаннем, а дабіцца выхаду на міжнародную арэну не было ніякай магчымасці, таму абодва дзеячы спадзяваліся, што вырашыць беларускую проблему ўдасца толькі ў пары з адбудовай польскай дзяржавы. Фармальна-прававой падставай для такой стратэгіі магла быць федэрацыя Польшчы і Беларусі як дзвюх незалежных дзяржаваў.

Для ажыццяўлення гэтай канцэпцыі неабходна было заахвоціць польскі эміграцыйны ўрад, які стаў бы яе адвакатам перад заходнімі дзяржавамі. В. Іваноўскі і Я. Станкевіч верылі ў плённасць сваёй ініцыятывы, якая, на іх думку, несла карысць і аднаму, і другому краю. Для Польшчы гэта была магчымасць стварэння беларускага буфера, які аддзяляў бы яе ад Рассеі.

Але гэтая разлічаная на далёкую перспектыву ідэя, якая ў асноўных момантах паўтарала федэрацыйныя праекты 1910–1920 гг., павінна была, перш за ўсё, знайсці падтрымку сярод кіраунікоў польскага падполя ў Варшаве, бо ад іх залежаў змест данясенняў і прапановаў, высыланых лонданскаму ўраду. Для В. Іваноўскага і Я. Станкевіча завязванне кантактаў з кірауніцтвам падполя было відавочнай неабходнасцю, хаця прычын спяшацца пакуль яшчэ не было.

Але некаторыя абставіны ў складнілі гэтую задачу: па-першае, трэба было пераадолець прынцыповае несупадзенне поглядаў на тэрытарыяльнае пытанне, а па-другое, абодва дзеячы не збраліся выступаць у ролі ўбогіх жабракоў і разлічвалі, што ва ўмовах чаканай нямецкай акупациі сілы беларускага нацыяналізму вырастуць, і нават — да такой ступені, каб апанаваць адміністрацыю і стварыць уласныя ўзброеныя сілы. Але супрацоўніцтва з Германіяй немагчыма было пагадзіць з пазіцыяй польскага падполя, гэта перакрэслівала б шанцы польска-беларускага дыялога. Таму ў гэтай складанай справе трэба было выпрацаваць спецыяльную тактыку, якая прадугледжвала б падвойную гульню, дзе ролі павінны былі падзяліцца наступным чынам: В. Іваноўскі зоймецца афіцыйнай дзейнасцю, а Я. Станкевіч — стварэннем канспіратыўнага згуртавання, якое ў вачах польскага падполя было бы чыстым перад абвінавачваниямі ў супрацоўніцтве з немцамі.

Згодна з гэтымі пастановамі за некалькі дзён да ўваходу Чырвонай Арміі ў Літву, Латвію і Эстонію, які адбыўся 15 чэрвеня 1940 г., Я. Станкевіч выехаў у Варшаву, а В. Іваноўскі застаўся ў Вільні і працягваў працу ва ўніверсітэце. Неўзабаве пачалася бачная і простым вонкам канцэнтрацыя савецкіх войскаў на нямецкай мяжы, якая сведчыла пра падрыхтоўку СССР да вайны і пацвярджала слушнасць яго прагнозаў. У чэрвені 1941 г. пачалася новая масавая дэпартызацыя людзей на ўсход, якой і на гэты раз В. Іваноўскаму ўдалося пазбегнуць. У той перыяд ён часта мяньяў месца жыхарства і не выяўляў палітычнай актыўнасці. Ён чакаў выбуху вайны і хацеў ведаць, чым скончыцца місія яго сябра ў Варшаве.

Па прыездзе ў Варшаву Ян Станкевіч пасяліўся на вуліцы Бернарскай, 17 і далучыўся да дзейнасці Беларускага Камітэта, што размяшчалася тады па вуліцы Княжацкай, 4. Ён вёў курсы беларускай мовы, чытаў лекцыі з гісторыі Беларусі. Адначасова Я. Станкевіч распачаў стварэнне канспірацыйнай групы пад назвай Партия Беларускіх Нацияналістаў (ПБН), ад імя якой збіраўся весці перамовы з польскім падполлем. У канцы 1940 г. ён завязаў кантакт з Соф'яй Дабрынскай, якая ў гэтай гульні адыграла важную ролю. С. Дабрынская (дзявочае прозвішча — Корсак) была родам з Бардзілавічай, што на Віцебшчыне, у 30-я гг. працавала ў Варшаве настаўніцай. Веданне польскай і беларускай мовы і культуры, павага да абодвух гэтых народаў, вынесе-

ная з роднага дома (маці С. Дабрынскай у 1905 г. вяла нелегальную беларускую школку — гл. раздел III), спрыялі паразуменню са Станкевічам па ўсіх прынцыповых праблемах.

Я. Станкевіч намовіў С. Дабрынскую ўступіць у ПБН, у якой яна атрымала псеўданім «Ціна», ды адначасова — і ў СУБ-АК. Увесну 1941 г. яна трапіла ў Бюро Інфармацыі і Пропаганды Галоўнага Камандавання АК дзякуючы рэкамендацыі графіка Гайкоўскага. У БПЕ С. Дабрынская працавала ва ўсходнім нацыянальным сектары пад кіраўніцтвам дацэнта Уладзіслава Тамкевіча («Кшыштрафа»), дзе ёй даручылі беларускія справы. Там яна дзейнічала пад псеўданімам «Ева». Адначасова С. Дабрынская ўдзельнічала і ў канспіратыўных сходах на кватэры Станкевіча па вуліцы Бернарскай⁸.

На гэтых сходах Дабрынская пазнаёмілася з Самуілам Кастравіцкім і Вітаўтам Буткевічам, якія таксама круціліся на падвойнай арбіце: маці Вітаўта, Марыя, была роднай сястрой Самуілавага бацькі, Амброджыя Кастравіцкага, якога з Вацлавам Іваноўскім злучылі сяброўства, агульныя федэралістычныя перакананні і праца на беларускай ніве падчас Першай сусветнай вайны. У 1920 г. бацькі стрыечнікаў выехалі з Меншчыны і атрымалі невялікія гаспадаркі ў Лідскім павеце, аднак Амброджы шмат гадоў правёў у Варшаве, дзе працаваў лекарам. Таму В. Іваноўскі ведаў Самуіла вельмі даўно, і гэта палегчыла ім паразуменне ў канспіратыўнай дзейнасці. Шмат гаворыць за тое, што гэта адбылося пад канец верасня або ў пачатку каstryчніка 1939 г. у Вільні, дзе Самуіл хаваўся пасля вераснёўскага разгрому.

У восень 1939 г. Самуіл выехаў у Варшаву і дзейнічаў у канспіратыўных вайсковых арганізацыях. У канцы 1940 г., несумненна — па даручэнні В. Іваноўскага, з ім навязаў контакт Ян Станкевіч. Самуіл стаў членам ПБН і прывёў у яе яшчэ і свайго стрыечнага брата Вітаўта. Такім чынам, цэлая тройка: Дабрынская, Кастравіцкі і Буткевіч, — распачала дзейнасць на два лагеры, якая, на іх думку, павінна была служыць адной вялікай справе — адбудове беларускай дзяржаўнасці ў апоры на Польшчу.

Пры гэтым яны мусілі захоўваць вялікую асцярожнасць і сакрэтнасць, каб пазбегнуць магчымых, трагічных па сваіх выніках, абвінавачванняў як з боку польскіх падпольшчыкаў, так і беларускіх прыхільнікаў супрацоўніцтва з Нямечкім Рэйхам, бо на заходнебеларускіх аштарах, далучаных да СССР, не астывалі варожыя супяречнасці, якія на гэты раз асабліва адчувала на сабе польскае насельніцтва. Невыпадкова Язэп Мацкевіч — праніклівы назіральнік тых падзеяў — так характерызаваў тагачасную падвойную гульню С. Кастравіцкага і В. Буткевіча ў акупаваным немцамі Менску:

«— Так. Але, вяртаючыся да нас. Каб гэта з нашымі навязаць канктакт, га? — кінуў Генрык.

— З нашымі? З кім? З Пракапчуком? Ці з Буткевічам, ці з гэтым новым Кастравіцкім? Нічога пэўнага я сказаць не могу. Я могу толькі сказаць, што я не ведаю, хто чыёй рукой гуляе»⁹...

Увесну 1941 г., перад чаканым нападам немцаў на СССР, да дзейнасці ў Беларусі рыхтавалася таксама і разведка Галоўнага Камандавання СУБ-АК. Як паведаміў палкоўнік Тамаш Зан, у гэты перыяд ён быў прызначаны шэфам разведкі на паўночна-ўсходнім аблшчыне, куды ўваходзілі Беларусь, Літва, Латвія і Эстонія, і атрымаў даручэнне падрыхтаваць кадры для будучых разведвальных прадстаўніцтваў. Тады да яго звязрнуліся С. Кастравіцкі з В. Буткевічам, папрасілі, каб іх прынялі ў разведслужбы ў Беларусі, і матывавалі гэта сваім паходжаннем з Меншчыны, а таксама веданнем беларускай і расейскай моваў. Пасля адпаведнай падрыхтоўкі Т. Зан даручыў С. Кастравіцкаму кіраўніцтва прадстаўніцтвам 2-га аддзела Галоўнага Камандавання ў Менску, а В. Буткевічу — працу ў правінцыі.

Як пісаў Буткевіч, «каб палегчыць сабе выезд і пазнейшае абурнаванне свайго знаходжання ва ўсходніх раёнах — у паразуменні з Занам — мы запісаліся яшчэ ў Варшаве ў Беларускі Камітэт, дзе на сваіх членеў глядзелі як на будучых кандыдатаў да займання разнастайных пасадаў цывільной адміністрацыі на тэрыторыі Беларусі. Нас Камітэт накіраваў у Менск, каб у паразуменні з надбумістрами Менска мы атрымалі нейкія пасады ў беларускай цывільной адміністрацыі»¹⁰.

Тамаш Зан, у прынцыпе, пацвердзіў гэтае данясенне В. Буткевіча, але дадаў да яго некалькі істотных удакладненняў. Па-першае, візіт у Камітэт адбыўся ўлетку 1941 г., калі ўжо пачалася германа-савецкая вайна, па-другое, размаўлялі яны тады з Янам Станкевічам, які справіў ім дакументы на выезд, і нарэшце, па-трэцяе, не было патрэбы даручаць Кастравіцкаму і Буткевічу ўступленне ў склад сяброў Беларускага Камітета, бо яны ўжо былі яго членамі, — бадай, наадварот, менавіта В. Буткевіч прывёў Т. Зана ў Камітэт і прадставіў Я. Станкевічу, а дакументы атрымаў таксама і Зан (на прозвішча «Воўка»), бо і сам выязджаў на ўсход¹¹.

Застаецца ўражанне, што падчас выбуху германа-савецкай вайны Я. Станкевіч быў незадаволены вынікамі сваёй місіі. Праўда, ён уладкаваў С. Дабрынскую ў БІПе, і гэта было нямала, але яе намаганні пакуль што не прынеслі вынікаў і не прывялі да перамоваў з кіраўніцтвам падполля. На гэта ўплывалі не толькі недавер да Я. Станкевіча і перакананасць у невялікай значнасці групы, якую ён прадстаўляў, але і нежаданне СУБ абмяркоўваць будучыню заходнебеларускіх земляў, якія па-ранейшаму лічыліся часткай аблшчыны Рэчы Паспалітай. Праўда, Кастравіцкага і Буткевіча Станкевіч прыцягнуў да супрацоўніцтва, але значэнне іх дзейнасці ў галіне вайсковай разведкі недаацэньваў. Гэта пакідалася на долю В. Іваноўскага.

Тым часам фронт хутка пасоўваўся на ўсход. 24 чэрвня нямецкія войскі ўвайшлі ў Вільню, 28 чэрвена — у Менск, а следам за нямецкай арміяй на тэрыторыю Беларусі і Літвы рушылі дзеячы СУБ-АК, якія, у адпаведнасці з інструкцыямі Т. Зана, распачалі арганізацыю сеткі разведвальных прадстаўніцтваў і падпольных вайсковых структур. Але Кастрявіцкі і Буткевіч адцягвалі свой выезд у Менск і да канца лістапада заставаліся ў Варшаве. Толькі аднойчы — у жніўні — Кастрявіцкі выехаў ненадоўга ў Баранавічы і Вільню ды пасля спаткання з В. Іваноўскім вярнуўся ў Варшаву. Чаго яны чакалі? Гэта было звязана са становішчам В. Іваноўскага, які па-ранейшаму заставаўся ў Вільні і без дапамогі якога яны не бачылі магчымасці ўладкавацца ў Менску. Не выключана, што гэта адбывалася пад уплывам паразумення паміж С. Кастрявіцкім і В. Іваноўскім падчас іх жнівенскай сутрэчы.

В. Іваноўскі таксама не спяшаўся ў Менск. У ліпені следам за нямецкімі войскамі туды прыбылі Радаслаў Астроўскі, Мікола Шчорс, Вітаўт Тумаш, Адам Дэмідэцкі-Дэмідовіч, Усевалад Родзька, яго быўшы студэнты — Міхал Вітушка і Мечыслаў Контатуць, а таксама іншыя дзеячы, якія разлічвалі, што атрымаюць пасады ў адміністрацыі і што будзе створаны часовы беларускі ўрад, Іваноўскі тым часам не кратадаўся з Вільні.

Цяжка з упэўненасцю сцвярджаць, якія на гэта былі прычыны. Магчыма, ён чакаў палітычнай дэкларацыі Гітлера адносна занятых ашшараў або хацеў сабе ў Вільні стварыць выгодную зыходную пазіцыю для далейшай дзеянасці ў Менску, бо, у адрозненіе ад іншых дзеячоў, да гэтага часу не меў контакту з нямецкімі ўладамі, і яго маглі ўспрымаць як «чалавека з вуліцы». Нарэшце, і гэта выглядае найбольш пераканаўча, ён чакаў краху «бліц-крыгу», бо толькі ў такой сітуацыі мог разлічваць на ажыццяўленне сваіх задум.

У пачатку ліпеня 1941 г., у выніку намаганняў беларускага нацыяналь-сацыялістычнага дзеяча Уладзіслава Казлоўскага, нямецкія вайсковыя ўлады дазволілі аднавіць дзеянасць зачыненага ў 1938 г. віленскім ваяводам Беларускага Нацыянальнага Камітэта. Як паведамлялі нямецкія службы бяспекі, Камітэт павінен быў стаць супрацьвагай «вельмі актыўнаму літоўскаму руху»¹². Неўзабаве на ўстаноўчым сходзе, які адбыўся пры ўдзеле больш як 60 мясцовых дзеячоў, была абрачная ўправа БНК. Старшынёй управы стаў Вацлаў Іваноўскі, яго намеснікам — Язэп Малецкі і Балыслаў Грабінскі, сакратаром — Язэп Найдзюк, скарbnікам — Уладзіслаў Казлоўскі і рэферэнтам па справах культуры — Усевалад Кароль¹³.

Камітэт прадстаўляў інтэрэсы беларускага насельніцтва на тэрыторыі Літвы перад нямецкімі ўладамі і скіроўваў сваю дзеянасць на арганізацыю школьніцтва і нават вайсковых адзінак, згодна з указаннямі свайго старшыні В. Іваноўскага: «...Няма для нас, як для абарон-

цаў народу, іншага выйсыця, як толькі пераймаць уладу, браць зброю ў свае руکі і паралізаваць дзейнасць нашых нацыянальных ворагаў»¹⁴. Але неўзабаве Камітэт пачаў страчваць крэдыт у неміцаў, бо, паводле данясенняў паліцыі, вядучыя дзеячы гэтага Камітета дапускалі «цалкам няясныя і неадпаведныя выкаванні наконт сваіх нацыянальных задач», — у першую чаргу, гэта датычылася В. Іваноўскага¹⁵. Таму немцы адмовіліся ад палітыкі «супрацьвагі» ў дачыненні да літоўцаў і кінулі падтрымліваць беларусаў у гарадскіх органах улады.

У верасні 1941 г. В. Іваноўскі выехаў у Менск з кароткім выведальным візітам. Разам з ім на спадарожных грузавіках ехалі Станіслаў Грынкевіч і Язэп Найдзюк. Менск пасля ваенных дзеянняў быў у страшным стане, адусюль выглядвалі галечка. Усіх трох прыняў бургамістр, д-р Вітаўт Тумаш, які хацеў як найхутчэй з'ехаць адсюль і прапанаваў В. Іваноўскуму заніць сваю пасаду, прычым абыцаў уладзіць усе неабходныя фармальнасці з нямецкімі ўладамі¹⁶. Іваноўскі выказаў прынцыповую згоду, але хацеў яшчэ крыху пачакаць і вярнуцца ў Вільню.

Вестка пра спадзяванае прызначэнне Вацлава Іваноўскага на пасаду менскага бургамістра хутка дайшла да С. Кастрравіцкага ў Варшаву, ён перадаў яе Т. Зану, а той палічыў, што гэта добры шанец, каб завербаваць яго да супрацоўніцтва, і вырашыў асабіста паразумеца з Іваноўскім. Аднак перадамо слова Зану (ліст да аўтара ад 24 жніўня 1979 г.):

«Шаноўны пане Туронак!

У сувязі з Вашым пытаннем, прадстаўляю акаўчынасці майго спаткання з праф. Вацлавам Іваноўскім.

Увесну 1941 г. я быў прызначаны шэфам разведкі СУБ на паўночна-ўсходнім абшары, які Германія магла заніць у ходзе будучай вайны. Пасля таго як яна выбухнула, улетку 1941 г., я распачаў арганізацыю ячэек 2-га аддзела на гэтай тэрыторыі. Кіраўніцтва Менскай ячэйкай (прадстаўніцтвам II) я даручыў Самуілу Кастрравіцкаму.

Перад майм выездам з Варшавы ў Вільню ў верасні 1941 г. С. Кастрравіцкі намовіў мяне навязаць контакт з праф. Вацлавам Іваноўскім, што жыў у Вільні. У мяне быў адрес праф. Януша Івашкевіча, які пасля майго прыбыцця ў Вільню скантактаваў мяне з праф. В. Іваноўскім.

Нашая размова адбылася пасля 25 верасня 1941 г. на кватэры праф. Івашкевіча на Зыгмунтаўскай вуліцы. Мы ведалі, што праф. Іваноўскі павінен неўзабаве атрымаць нейкую высокую пасаду ў Менску, у сувязі з чым ён мог быць карысным у працы. Тады я прадставіў праф. Іваноўскуму таксама і федэратыўную канцепцыю ўладкавання пасляваеннага дзяржаўнага ладу Польшчы, Літвы і Беларусі.

Падчас гэтай размовы праф. Іваноўскі не пагадзіўся ні на адну маю прапанову аб супрацоўніцтве, а яго адказ гучаў так: «Я вам дапа-

магаць не буду і перашкаджаць не буду». Увогуле ў той час ён быў вельмі асцярожны.

Мы рассталіся, нічога не высветлішы. У разведцы СУБ я праца-ваў да лютага 1942 г. Ведаю, што да гэтага часу супрацоўніцтва з праф. Іваноўскім не было. Пасля я перайшоў да дыверсій і ніякіх кан-тактаў з праф. Іваноўскім не меў.

Тамаш Зан
пс. «АЛЕСЬ».

Такім чынам, паўстае пытанне, навошта В. Іваноўскі адхіліў пра-панову Зана, калі разлічваў на супрацоўніцтва з кірауніцтвам польскага падполля? Справа ўтым, што, па-першае, Іваноўскі ведаў: прадстаўленая Занам карціна пасляваенай федэрацыі адлюстроўвае ўсяго толькі яго прыватныя погляды, а не пазіцыю польскага ўрада ў Лондане і яго падполь-ных краёвых прадстаўніцтваў. Па-другое, ён хацеў быць не падначаленым, але палітычным партнёрам Польшчы ў барацьбе за беларускую дзяржавунасць, а ў гэтай галіне Т. Зан не мог нічога вырашыць. Аднак ён атрымаў абязцянне, што польскі разведцы ў Менску не будуть чыніцца перашкоды, а ў тагачасных варунках гэта нешта ды значыла.

У Менск В. Іваноўскі прыехаў толькі ў сярэдзіне лістапада 1941 г., калі нямецкае наступленне завязла ў падмаскоўных снягах. Вайна зацягвалася надоўга, і гэта спараджала надзеі на магчымасць разнастайных варыянтаў яе далейшага ходу і заканчэння. Канешне, В. Іваноўскі тады не мог ведаць, што Сталін быў гатовы ў той перыяд заключыць з немцамі мір цаной адрачэння ад Беларусі, прыбалтыскіх рэспублік і некаторых іншых абшараў СССР¹⁷. Такім чынам, ён чакаў адпаведнага моманту.

Перш чым выехаць з Вільні, ён даручыў сваёй дачэ Ганне вы-везці з Вільні ў Лябёдку дзвюх жанчын яўрэйскага паходжання — Эму Альтберг і яе сястру Марыю Арнольд, з якімі пазнаёміўся ў 1904 г. у Плоцку. У 1979 г. Марыя з удзячнасцю прыгадвала гэтыя клопаты В. Іваноўскага, якія выратавалі яе і сястру ад гета і смерці.

Насцярожанаасць віленскай паліцыі не абуджала даверу да Іва-ноўскага і ў Менску, таму ён быў прызначаны не на пасаду самога бургамістра, а толькі яго намесніка. Відаць, акупацыйныя ўлады раз-лічвалі, што знайдуць больш адпаведную кандыдатуру. 17 лістапада В. Тумаш перадаў яму свае абавязкі, пасля чаго выехаў у Берлін¹⁸. Такім чынам, да чэрвеня 1942 г. дзейнасцю Менскай гарадской управы кіравалі два намеснікі бургамістра — Вацлаў Іваноўскі (галоўным чынам — справы асветы і культуры) і Адам Дэмідэцкі-Дэмідовіч (гас-падарчыя справы).

Амаль цэлы год — з лістапада 1941 да восені 1942 г. — В. Іва-ноўскі жыў разам са сваім сакратаром з віленскага БНК Язэпам Най-

дзюком, які крыху раней прыехаў у Менск і працаўваў у Выдавецтве школьніх падручнікаў. Пра іх тагачасныя бытавыя ўмовы Я. Найдзюк згадваў наступнае: «Я жыў разам з прафесарам Іваноўскім на агульнай кватэры па вуліцы Ленінградскай. Была ў нас агульная домработніца, цётка Галена, якая гатавала нам ежу. Мы займалі трох пакой і кухню. У кожнага з нас быў свой пакой, а адзін быў супольны, у якім затрымліваліся прыезды гасці. У гэтых час я бліжэй пазнаў прафесара Іваноўскага як добрага, інтэлігентнага і вучонага чалавека. Ён не захапляўся ідэямі і праграмай Гітлера, не быў германафілам. Яго найвялікшым імкненнем была арганізацыя якога-колечы жыцця ў горадзе, каб людзі не галадалі. А таксама — адкрыццё беларускага ўніверсітета ў Менску [...]»

У Менску мы жылі вельмі сціпла. Часта елі чэрствы, не найлепшай якасці чорны хлеб, часам траплялася каніна. Вясною найчасцей мы елі зялёную салату з цыбуляй, а пазней — вараную і свежую капусту з соллю і моркву. Замест цукру ўжывалі патаку. Салату і капусту мы елі часта без смятаны і скварак. Аднак часам знаёмыя з правінцыі прывозілі трохі сыру, саланіны і яец. Тады ў нас была вялікая ўрачыстасць, вялікае свята»¹⁹.

А вось яшчэ іншыя ўспаміны Лявона Галяка, які таксама жыў у дому па вуліцы Ленінградскай: «Прыгадваю спатканне Новага 1942 года ў В. Іваноўскага. Калі заціхла страляніна вітання Новага Года немцамі, прыйшоў павіншаваць з Новым годам немец, адміністратор дома. Іваноўскі вынес яму ў калідор на талерачцы кілішак і сэндвіч, падзякаваў і выправіў. Мне было вельмі прыjemна гэта бачыць, бо, на жаль, часта назіралася ў дачыненні да немцаў нізкапаклонніцтва, але Іваноўскі здолеў захавацца тримаць сябе належным чынам»²⁰.

Тым часам у Беларусі панавалі хаатычныя палітычныя ўмовы, нарасталі сацыяльныя канфлікты. Гітлер, які перад нападам на СССР шмат разоў прадказваў утварэнне пад німецкім пратэктаратам асобнай беларускай дзяржавы, падчас вайны не выказваўся больш на гэты конт. 17 ліпеня 1941 г. ён выдаў дэкрэт, паводле якога быў створаны вялікі абшар акупацыйной цывільнай адміністрацыі — Рэйхскамісарыят Остлянд, куды ўваходзілі Беларусь, Літва, Латвія і Эстонія²¹.

Першым гэта сталася, уладу ў Беларусі ўтрымліваў Вермахт. Паколькі дырэктыва Гітлера аб яе палітычным статусе не было, вайсковыя ўлады, адказныя за арганізацыю мясцовай адміністрацыі, кіраваліся не нацыянальнымі матывамі, але pragmatyzmam. На землях Заходняй Беларусі, якія ў міжваенны час належалі да Польшчы, гэтыя ўлады ахвотна даручалі кіраунічыя функцыі ў адміністрацыі і палітыцы палякам, што вярнуліся на свае старыя гнёзды, галоўным чынам з увагі на іх дасведчанасць і антыкамуністычныя погляды.

З апанаваннем мясцовага апарату ўлады польскія дзеячы звязвалі надзею на стварэнне ў акупацыйных умовах такога фактычнага стану, які б спрыяў адбудове польскай дзяржавнасці на заходнебеларускіх ашшарах. Такім чынам яны імкнуліся вывесці з палітычнай гульні беларусаў, якіх — без увагі на іх незалежніцкую ці прасавецкую арыентацыю — успрымалі толькі як перашкоду ў дасягненні сваёй мэты. Гэтая імкненні ўзмацняліся яшчэ і прагай помсты за падзеі 1939—1940 гг., што прывяло да шматлікіх асабістых расправаў. Пачаліся частыя даносы на беларусаў як на камуністаў, і ў першыя тыдні акупацыі гэта спрычынілася да вялікіх ахвяраў, асабліва сярод беларускай інтэлігенцыі.

Польска-беларускі канфлікт немінуча павінен быў нарастаць, хаяця нешматлікая, неарганізаваная беларуская інтэлігенцыя, да некаторай ступені справядліва авбінавачаная ў падтрымцы савецкай улады, не магла супрацьстаяць актыўнасці палякаў. Мала данамагала і група беларускіх адміністрацыйных супрацоўнікаў, якую немцы прывезлі з сабой з эміграцыі — іх было ледзьве некалькі дзесяткаў, прычым у пэрважнай большасці іх пакінулі ў Менску. Тут іх чакала вялікае расчараванне. Неўзабаве пасля прыбыцця ў Менск іх пачалі «павучаць і пепраконваць» у бессэнсоўнасці — прынамсі, у бліжэйшы час — нейкай палітычнай актыўнасці, а таксама прайнфармавалі, што гэта не звязана са стаўленнем Германіі да беларускага пытання, бо ў гэтай справе ўсё яшчэ чакалі раашэнняў ад Гітлера.

Сітуацыя змянілася, калі ў верасні 1941 г. пачалі ўводзіць акупацыйны цывільны рэжым, начальнікам якога стаў генеральны камісар Беларусі Вільгельм Кубэ. Нягледзячы на свой шматгадовы досвед палітычнай дзейнасці, у Беларусі ён сутыкнуўся з проблемай, якую называў беспрэцэдэнтнай. Краіна, у якую накіраваў яго Гітлер, не мела традыцыі самастойнай дзяржаваў, вынікам чаго стаў слабы ўзоровень нацыянальнай свядомасці беларускага насельніцтва і моцныя расейскія і польскія палітычна-культурныя ўплывы. Пра гэта сведчыў і нацыянальны хартар мясцовай адміністрацыі, якая прыйшла на працу ў цывільныя ўправы — ён вельмі мала адпавядаў назве гэтага краю. Тому невыпадкова Кубэ адзначыў: «Беларусь была перш за ўсё, у самым сапраўдным значэнні гэтага слова, не больш як цъмяным геаграфічным паняццем»²².

У адрозненне ад афіцыйнай беларускай палітыкі, скіраванай галоўным чынам на гаспадарчую эксплуатацыю акупаваных ашшараў, Кубэ з самага пачатку сваёй дзейнасці імкнуўся вярнуць Беларусі яе нацыянальную існасць. Магчымасць для гэтага яму давала моцная асабістая пазіцыя, якую ён займаў дзякуючы падтрымцы Гітлера. У сваіх артыкулах і інтэрв'ю Кубэ часта пропагандаваў асноўныя палажэнні гэтай палітыкі, падкрэсліваў, што ва ўмовах вызвалення ад польскай і расейскай палітычнай дамінацыі, якія стварыла нямецкая

акупацыя, беларускі народ атрымаў шанец за кароткі час запоўніць гістарычныя прабелы ў сваёй нацыянальнай свядомасці. Дзейнасць акупацыйнай адміністрацыі ў палітычнай галіне накіраваная на тое, каб прыспешыць гэты працэс, перамагчы староннія ідэалагічныя наносы ды ўзмацніць уласныя, беларускія нацыянальныя элементы перш за ёсё праз развіццё школьніцтва, культуры і працы сярод моладзі. Гэты новы шлях развіцця павінен прывесці да ўсходнеславянскай супольнасці народаў і дзяржаваў. Тому генеральная акруга Беларусі, — сцвярдждаў Кубэ, — павінна не толькі выконваць адміністрацыйныя задачы, прадыктуваныя ваеннай неабходнасцю, яе прызначэнне — у стварэнні бацькаўшчыны для беларускага народа²³.

Гэтыя прынцыпы Кубэ пачаў праводзіць у жыццё адразу ж пасля свайго прыбыцця ў Менск. Пад лозунгам «Беларусь — для беларусаў» ён прапагандаваў ідэю нямецка-беларускай супольнасці інтэрэсаў і супрацоўніцтва, клапаціўся пра адбудову сістэмы асветы і культурных установаў, абараняў менскія музеі і бібліятэкі ад рабункаў і вынішчэння нямецкімі войскамі, правёў поўны падзел калгасаў, звартаўся ў Галоўнае Ведамства Бяспекі Рэйха па праблеме вынішчэння яўрэяў. Нарэшце, ён прызнаў неабходнасць паступовай беларусізацыі адміністрацыі, праваслаўнай і каталіцкай царквы ды іншых галін грамадскага жыцця.

Палітыка Кубэ, праўда, аддавала перавагу беларусам, але не магла за адзін момант прывесці да зменаў кадравай сітуацыі, якая склалася за перыяд цывільнага праўлення, асабліва ў адміністрацыі і паліцыі. Нягледзячы на адкрыццё падрыхтоўчых курсаў, беларускіх спецыялістаў, здольных альбо ахвочых да працы, па-ранейшаму катастрофічна нестаявала. Практычна немагчымасць выкарыстання многіх прывілеяў Кубэ бынтэжыла беларускіх дзеячоў, якія былі схільныя да шуквацца прычынаў гэтага ў занадта ліберальнымі стаўленні чыноўнікаў цывільнай управы да палякаў. Гэта падтрымлівала канфрантацыю. У верасні 1941 г. у паліцыйскіх данясеннях гаварылася пра далейшыя спробы даносаў на беларускіх службоўцуў як на камуністаў, але ціпер іх разглядалі больш уважліва, і калі не знаходзілі належных падставаў для абвінавачання, прыцягвалі аўтараў да адказнасці. Тому здараліся такія выпадкі ўжо радзей. Затое з боку беларускіх дзеячоў штораз часцей пачаліся антыпольскія даносы — гэткім чынам яны спрабавалі змагацца з дамінацыйным палякам.

Тому Кубэ мусіў лавіраваць паміж дэкларацыямі і жыццёвай рэчаіснасцю. Праўда, ён прымірыўся з фактычным станам у правінцыйнай адміністрацыі, але, з увагі на яе характар, не мог будаваць на ёй сваю беларускую палітыку. Тому Кубэ пачаў надбудоўваць над ёю беларускую цэнтральную адміністрацыйную інстанцыю, якая павінна была дзейнічаць у напрамку паступовай беларусізацыі мясцо-

вых структур. Катэгарычнай забароны ад берлінскіх уладаў не было, таму стварэнне такой інстанцыі ў верасні 1941 г. здавалася цалкам мажлівай справай, зразумела, што гаворка магла ісці не пра ўрад, а толькі пра дапаможны орган генеральнага камісарыята ў Менску.

У першых днях верасня на гэтую кіраунічую пасаду Кубэ прызначыў Радаслава Астроўскага, на той час — адзінага вядомага беларускага дзеяча на менскай палітычнай арэне. Дзеля гэтага Кубэ зрабіў Астроўскага кірауніком Менскай акруговай управы — пэўнага Нэбэнбюро (Nebenbureau — паралельнае бюро, ням.), мясцовага адпаведніка генеральнага камісарыята. Такім чынам, Р. Астроўскі заняў важную пазіцыю ў надзеі на стварэнне з цягам часу беларускай адміністрацыйнай інстанцыі на базе сталічнай акруговай управы.

Аднак у канцы каstryчніка ўсе яго планы нечакана праваліліся, бо ў Менск прыбыў Іван Ермачэнка, якога міністр акупаваных усходніх ашараў Альфрэд Розенберг прызначыў кірауніком Беларускай Народнай Самапомачы (БНС). У прынцыпе, абедзве гэтыя інстанцыі маглі працаўаць паралельна, але было відавочна, што пасля спадзяванай легалізацыі цэнтральнай управы Астроўскага БНС апынецца ў яго падпарадкаванні. Ермачэнка не хацеў пагадзіцца з такой перспектывай, ён таксама імкнуўся да ролі беларускага правадыра. У канфлікце, які завязаўся паміж імі, Ермачэнка меў мацнейшую пазіцыю — апрача таго, што прызначыў яго сам Розенберг, ён яшчэ меў на руках доказы супрацоўніцтва Астроўскага з камуністамі і польскімі ўладамі і выкарыстаў гэта супраць свайго саперніка. Пры такіх абставінах Астроўскі страціў даверу у Кубэ, ратуючыся ад магчымых рэпресіяў, ён выехаў у Смаленск і такім чынам згубіў магчымасць непасрэдна ўплываць на падзеі ў Менску.

Інцыдэнт з Астроўскім не дадаў Кубэ даверу да беларускіх дзеячоў. Аднак выбару ў яго не было. Ён пагадзіўся на Ермачэнку, але той на справе аказаўся салідным супрацоўнікам і доўгі час адыхрываў вядучую ролю на менскай палітычнай сцэне як кіраунік БНС — адзінай санкцыянаванай у Берліне беларускай грамадской арганізацыі. Пасля гэтага здарэння Кубэ стаў больш асцярожлівы і холадна паставіўся да незнамага яму В. Іваноўскага, калі перадаў яму пайномоцтвы на месніка бургамістра. Відаць, ён хацеў пазбегчы новага скандалу.

Аднак В. Іваноўскі выразна выйграваў у вачах Кубэ і плаціў яму ўзаемнай сімпатый. Паміж імі існавала поўная згода ў поглядах на адраджэнне беларускай культуры і нацыянальнай свядомасці. Абодвух іх яднала захапленне мастацкай літаратурай і тэатрам. Нарэшце, В. Іваноўскі быў адным з нешматлікіх беларускіх дзеячоў, хто дасканала валодаў нямецкай мовай. Гэта спрыяла іх больш цеснаму знаёмству і ўзбагачала веды Кубэ пра Беларусь — гэтую, як ён сам казаў, «найменш знаную краіну Еўропы» — яе мінуўшчыну і цяперашнія

проблемы. Гэта істотна ўплывала на рост прабеларускіх сімпатый Кубэ, а таксама — як неўзабаве мы зможам пераканацца — і на лёс самога В. Іваноўскага.

Затое дзеячы некаторых беларускіх згуртаванняў сустрэлі В. Іваноўскага непрыязна. Праўда, у ім бачылі апошняга піянера беларускага руху і прызнавалі яго заслугі, але — і менавіта таму — ставіліся да яго як да патэнцыяльнага канкурэнта ў барацьбе за ўладу. И хая Іваноўскі заставаўся ў баку ад мясцовых груповак, гэта не змяншала іх асцярогаў. Не давяраў В. Іваноўскаму і Вінцэнт Гадлеўскі — ідэйны лідар радыкальнага нацыянальнага згуртавання, які выконваў у Менску абавязкі галоўнага інспектара.

З зацятай варожасцю выступалі супраць В. Іваноўскага некаторыя праваслаўныя дзеячы. Ужо ў снежні 1941 г. менская служба бяспекі (СД) атрымала ад іх данос, дзе Іваноўскага прадставілі як падпрадкаванага віленскай куры католіка, які дзейнічаў у інтэрэсах польскасці і каталіцызму ды прыкрываў свае сапраўдныя намеры клопатамі вакол беларусізацыі каталіцкай царквы. Даносчыкі абвінавачвалі В. Іваноўскага ў тым, што ён імкнецца такім чынам адцягнуць увагу нямецкага кіраўніцтва ад польска-каталіцкай экспансіі²⁴. Непасрэднай падставай для даносу стала выдадзеная В. Іваноўскім напрыканцы 1941 г. у Менску кніжка — беларускі катэхізіс ксяндза Язэпа Рэштаці — відаць, у гэтым яны ўбачылі пагрозу праваслаўю. Гэта была апошняя беларуская кніжка, выдадзеная намаганнямі В. Іваноўскага²⁵.

У канцы лістапада ў Менск прыбыў Самуіл Кастравіцкі з мэтай арганізаціаці на месцы разведвальную ячэйку СУБ. Разам з ім прыехаў Вітаўт Буткевіч, які павінен быў стаць разведчыкам у правінцыі. Абодва яны з'явіліся да В. Іваноўскага, аднак пасля размовы з ім адбыліся істотныя змены ў вызначанай для іх Т. Занам дыслакацыі. Так, В. Буткевіч не выехаў у правінцыю, але застаўся працаваць у В. Іваноўскага ў Менскай гарадской управе, а С. Кастравіцкі, замест таго, каб атрымаць кіраўніцтва над мясцовым прадстаўніцтвам у Менску, праз некалькі дзён вярнуўся ў Варшаву²⁶. Як паведамляў В. Буткевіч, С. Кастравіцкі вярнуўся, бо быў адкліканы ў Варшаву, аднак гэта не адпавядала сапраўднасці. Тое самае пацвердзіў і Т. Зан у размове з аўтарам. Ён дадаў, што пры тагачаснай сувязі не магло быць і гаворкі пра тое, каб за такі кароткі тэрмін перадаць з Варшавы нейкае даручэнне.

Здаецца, што да прапановы В. Іваноўскага пра ўладкаванне абодва афішэрсы разведкі паставіліся з большай увагай, чым да загадаў свайго кіраўніцтва. Аднак гэта не значыла, што яны занядбалі інтэрэсы П. аддзела, бо прадстаўніцтва ў Менску было заснаванае, толькі дзейнічаў у ім пакуль адзін В. Буткевіч. В. Іваноўскі ўладкаваў яго на кватэры ў доме, дзе жылі супрацоўнікі гарадской управы, па вуліцы

Ленінградскай, і даў пасаду кантралёра, а пазней — начальніка аддзеяла кантролю. Як пісаў В. Буткевіч, «пасада гэтая вельмі дапамагала мне ў майі разведчыцкай працы. Такім чынам, у мяне была магчытасць часта выязджаць у правінцыю, не раз я перамераў стратэгічныя гасцінцы Менск — Слуцк, Слуцк — Баранавічы ды чыгуначныя шляхі Менск — Бабруйск і Менск — Берасце. Дзякуючы сваёй пасадзе я меў вольны ўваход на ўсе гарадскія прадпрыемствы і многія фабрыкі, якія пераважна працавалі на карысць Германіі. На частых спатканнях у бургамістра я сустракаўся з прадстаўнікамі акупацыйных нямецкіх уладаў і часта ўдзельнічаў у паседжаннях, дзе абмяркоўваліся і планаваліся разнастайныя цікавыя для нашай разведкі загады»²⁷.

У канцы студзеня 1942 г. у Менск прыехала Гражына Ліпінская (пс. Данута), якая неўзабаве стала шэфам прадстаўніцтва СУБ-АК і кіравала ім да канца нямецкай акупацыі. Яна таксама разлічвала на падтрымку В. Іваноўскага, якога ведала яшчэ з часоў вучобы ў Варшаўскай Політэхніцы. Але ў новых абставінах гэтага знаёмства магло аказацца замала, таму папярэдне яна скантактавалася з В. Буткевічам.

«Буткевіч быў расчараўаны, — узгадвала Г. Ліпінская, — што Галоўнае Камандаванне прыслала жанчыну. Казаў, што тут небяспечна, што пагражаютъ немцы і бальшавікі, што лепш адсюль з'ехаць. Аднак я засталася і папрасіла даць мне парады наконт арганізацыі ячэйкі. Буткевіч яўна не хацеў гэтым займацца і сказаў: «Няхай пані арганізуе ячэйку, бо я з Варшавы прыехаў з іншымі заданнямі». Спачатку я гэта ўспрыняла як адмову ад працы, пасля чаго Буткевіч растлумачыў, што яго заданні датычацца беларускіх справаў, аднак абяцаў працаваць таксама і для вайсковай разведкі. Толькі праз некалькі дзён я накіравалася да прафесара Іваноўскага. Дапускаю, што за гэты час Буткевіч здолеў паразумецца з ім і парэкамендаваў маю кандыдатuru. Ва ўся-лякім выпадку пры першым спатканні прафесар абяцаў мне сваю дапамогу, дадаў, што яго не цікавіць, дзеля чаго я прыехала ў Менск. Ён узяў мяне на працу ў гарадскую ўправу спачатку на збор каляровых металаў, а пазней — як інструктарку па справах прамысловасці. Праца ў такой галіне дазваляла мне перамяшчацца ў правінцыі, і гэта было вельмі істотна для майі разведчыцкай дзейнасці»²⁸.

Такім чынам, пад адным крылом В. Іваноўскага распачала сваю дзейнасць польская акаўская разведвальная ячэйка, а пад другім схаваўся Баляслаў Берут, пазнейшы презідэнт Польскай Народнай Рэспублікі. Як вынікае з паведамленняў удзельнікаў польскага падполля ў Менску, дапамога ад Іваноўскага была, бясспрэчна, вялікая²⁹. У выніку ён пайшоў значна далей у сваім абяцанні не перашкаджаць вайсковай дзейнасці СУБ-АК, якое даў Т. Зану ў верасні 1941 г.

Стайлінне В. Іваноўскага да польскага падполля заслугоўвае пільний увагі. Па-першое, яно сведчыць пра яго абыякавасць да нава-

кольнай узброенай барацьбы. Па-другое, ён разумеў, наколькі міэрны быў вынік разведчай працы: вайсковая інфармацыя, яку збіралі польскія разведчыкі, магла цікавіць толькі камандаванне Чырвонай Арміі, але гэтыя звесткі (звычайна — раз на месяц) перадавалі праз кур’ера ў Варшаву, адкуль пасля апрацоўкі перасылалі ў штаб галоўнакамандуючага пры польскім урадзе ў Лондане. Звычайна гэта працягвалася некалькі месяцаў, за гэткі час інфармацыя траціла сваю каштоўнасць для аператыўных рашэнняў, і можна сумнівацца, ці перадавалі яе ў Маскву. Нарэшце, па-трэцяе, акаўскае прадстаўніцтва было непатрэбнае В. Іваноўскаму ў Менску і не пасярэднічала ў яго контактах з кіраўніцтвам польскага падполля. У гэтай галіне дзейнічалі С. Кastrавіцкі і В. Буткевіч, яны трymалі асобны незалежны канал сувязі.

Аднак у Варшаве дзейнасць Менскага прадстаўніцтва рабіла добре ўражанне. Затое ў Менску яна сеяла падазрэнні і даносы ў СД, галоўным чынам — на В. Іваноўскага, якога абвінавачвалі ў tym, што ён польскі агент, які дзейнічае на шкоду Беларусі³⁰. Асабліва актыўна рабіў гэта Іван Касяк, які з даваеннага камуністычнага дзеяча ператварыўся цяпер у супрацоўніка гестапа. Як піша Раіса Галяк, гэткія самыя даносы пасылаў і ксёндз Вінцэнт Гадлеўскі. Вакол В. Іваноўскага гэта стварала пагрозлівую атмасферу, і яго сусед па кватэры Язэп Найдзюк, які быў сведкам прыходу незнаёмых наведнікаў з Варшавы, сцвярджаяў, што «пад Іваноўскім гарыць», і баяўся жыць з ім разам³¹.

Іваноўскага не арыштавалі тады галоўным чынам дзякуючы Кубэ. Іх дачыненні рабіліся штораз лепшымі. Кубэ бараніў яго ад бессенсоўных абвінавачванняў, а ў чэрвені 1942 г. адкінуў нарэшце свае ваганні і пагадзіўся прызначыць бургамістрам Менска. Гэта прынесла В. Іваноўскаму асаблівае задавальненне, бо ён апынуўся ў становішчы, якое яго продкі некалі займалі ў гэтым горадзе.

Тагачасны Менск быў невялікім горадам, у ім жыло крыху больш за сотню тысяч чалавек — напалову менш, чым перад вайной. Налёты нямецкай авіяцыі ды знішчальныя акцыі савецкіх войскаў пры адступленні пакінулі ў ім значныя разбурэнні. У пароўнальна неблагім стане засталіся прамысловыя прадпрыемствы, размешчаныя на гарадскіх ускраінах, але выкарыстаць іх магутнасць было не так проста — не стала рабочай сілы. Жылія кварталы ляжалі ў развалінах, а людзі часта перабіраліся ў правінцыю ў пошуку даху над галавой. Да таго ж бракавала паліва, харчу, вонраткі ды іншых неабходных для жыцця рэчаў штодзённага ўжытку.

Таму найпершай задачай гарадской управы быў клопат пра элементарныя людскія патрэбы. В. Іваноўскі шмат увагі прысвячаў і духоўным проблемам. Пад яго кіраўніцтвам аддзел асветы і культуры

падтрымліваў працу 16 пачатковых школ, этнографічнага музея, арганізоўваў выставы жывапісу і народнага мастацтва. Але не далі вынікаў яго заходы па арганізацыі педагогічнага інстытута. Затое ўдалося на ўскрайне Менска ўзнавіць працу даследчыцкай Балотнай станцыі, дзе праводзіліся эксперыменты па вырошчванні цукровых буракоў на беларускіх глебах³². Дарэчы, гэта было тэмай ягонай доктарскай працы.

У зацікаўленнях В. Іваноўскага значнае месца займеў Менскі гарадскі тэатр. Кіраваў ім спачатку Ян Краўчонак, а затым Пятро Булгак. Тэатр оперы і балета заняло войска, і прадстаўленні адбываліся ў будынку сённяшняга Купалаўскага тэатра. Таму ў адным будынку працавалі тры трупы — драматычная, оперная і балетная. Не без цяжкасці ўдавалася сабраць расцярушеныя вайной акцёрскія сілы, рэквізіт і дэкарацыі. В. Іваноўскі часта запрашаў акцёраў, рэжысёраў і драматургаў на спатканні ў гарадскую ўправу, дзе яны супольна абмяркоўвалі рэпертуарныя планы, шукалі выйсце з цяжкога матэрыяльнага становішча. Ён ахвотна бавіў час сярод артыстau, падтрымліваў з імі таварыскія контакты. Артыстка тэатра Яўгенія Седліц была яго апошнім каханнем.

А вось як выглядаў рэпертуар Менскага гарадскога тэатра ў сезонах 1941/1942 і 1942/1943:

Беларуская класіка: Ф. Аляхновіч «На Антокалі», «Пан Міністар», «Шчаслівы муж», Далецкія (В. Іваноўскі) «Міхалка», В. Дунін-Мартынкевіч «Пінская шляхта».

Замежная класіка: Ж. Бізэ «Кармэн», П. Чайкоўскі «Яўген Анергін», К. Гальдоні «Карчмарка», Г. Гаўптман «Затанулы звон», Г. Кляйст «Разбіты збан», Г. Ібсен «Лялечны дом», Ж. Б. Мальєр «Лекар паняволі», В. А. Моцарт «Чароўная флейта», Ф. Шылер «Каварства і кахранне», І. Штраус «Цыганскі барон», К. Вебер «Вольны стралок»³³.

Паводле маляўнічага выказвання гісторыка беларускага тэатра Уладзіміра Сядуры, «у тыя гады цемры Менскі гарадскі тэатр нёс жыхарам горада свято мастерства»³⁴. І сапраўды, калі ўлічыць цяжкасці ваеннага перыяду і беларускую спецыфіку, колькасць і якасць пералічаных рэпертуарных пазіцыяў даказваюць, што гэта было вялікае дасягненне. Пасля вайны дырэктар тэатра П. Булгак заплаціў за гэта шматгадовай ссылкай у савецкія лагеры.

Сталую апеку ўтрымліваў В. Іваноўскі і над дзевяццю Дамамі дзіцяці ў Менску, дбаў перш за ўсё пра іх харчовае забеспячэнне. У гэтым прымаў удзел і яго супрацоўнік, загадчык аддзела забеспячэння ў гарадской управе Баляслаў Берут.

Увесну 1942 г. сітуацыя ў Беларусі абвастрылася яшчэ больш: з аднаго боку, актыўізаваўся савецкі партызанскі рух, а з другога — Галоўнае ведамства бяспекі Рэйху распачало барацьбу з польскім пад-

поллем. Гэтая акцыя прывяла да значных спусташэнняў у мясцовай адміністрацыі — многіх польскіх службоўцаў арыштавалі і знішчылі, многія паўцякали. У гэтай сітуацыі Кубэ, раздражнёны ніглістъчнай нацыянальнай палітыкай Берліна, вырашыў зрабіць стаўку на беларускі нацыяналізм. У прыватнасці, ён прызнаў неабходнасць у фармулёўцы такіх палітычных канцэпцыяў, якія павялічылі б зацікаўленасць беларусаў да супрацоўніцтва.

У канцы чэрвеня Кубэ стварыў інстытут Мужоў Даверу, прызначыў І. Ермачэнку сваім дарадчыкам, дазволіў стварыць Галоўную Раду Беларускай Народнай Самапомачы і значна пашырыў кампетэнцыі гэтай арганізацыі, у рамках якой паўстала некалькі ведамасных аддзялau, у тым ліку палітыкі, вайсковых справаў, школьніцтва, культуры, пропаганды і аховы здароўя. Такім чынам, паўставаў аппарат, які ў належны час быў гатовы пераняць уладу ў Беларусі. Асаблівае значэнне пры гэтым меў дазвол Кубэ на арганізацыю Корпуса Беларускай самапомачы пад камандаваннем Ермачэнкі.

Пры гэтым рабіліся штораз новыя ўступкі: былі створаныя Беларускае навуковае таварыства, прафсаюзы, суды, Ліга жанчын, легалізаваная беларуская нацыянальная сімволіка — штандар і герб Пагоні, арганізаваны Цэнтральны Саюз Кааперацыі. Неўзабаве Кубэ выдаў загад, паводле якога быўляя раёны былі перайменаваныя ў паветы, а бургаміstry — у начальнікаў горада, павета і воласці. Пачалося аблеркаванне праблемы адкрыцця універсітэта ў Менску.

У атмасферы эйфарыі ад уступак Кубэ ў канцы 1942 г. адбыўся з'езд БНС у Менску. З'езд адзначыў, што за кароткі час БНС змяніла свой характар і ператварылася з дабрачыннай арганізацыі ў агульна-краёвы цэнтр кірауніцтва школьніцтвам, культурнай дзейнасцю, палітыкай, пропагандай, а цяпер пераходзіць да арганізацыі войска, адраджэння гаспадарчага жыцця і г. д. «Як з гэтага вынікае, — гаварылася ў справаздачы на з'ездзе, — БНС стала асяродкам ініцыятываў усяго беларускага жыцця, яго кіраунічым штабам». З'езд прыняў расшэнне аб змене статусу БНС і прызнанні яе фармальных правоў на самакіраванне³⁵.

І. Ермачэнка дасягнуў вяршыні сваёй кар'еры, здавалася, яму ўжо свеціць крэсла прэм'ера беларускага ўрада, да якога падводзіў яго Кубэ. Гаўляйтэр глыбока верыў у поспех сваіх задумаў, бо менавіта ў гэты час ваенны сцяг Рэйху лунаў над Эльбрусам, а нямецкія войскі падыходзілі да Волгі. Таму Ермачэнка адчуваў сябе досыць упэўнена, але боязь канкурэнцыі В. Іваноўскага яго не пакідала, і ў склад Галоўнай Рады БНС ён яго не ўключыў. У якасці тлумачэння казалі, быццам культурна-асветніцкая праца ў Менску была так добра арганізаваная гарадской управай, што Галоўная Рада не мусіла пра яе клапаціцца. Толькі пасля ўмышальніцтва Кубэ В. Іваноўскага далу-

чылі да Рады, і ўжо як яе член у ліпені ён падпісаў заклік да ўступлення ў атрады самааховы³⁶.

Перспектыва займець уласныя ўзброенныя сілы ў той момант здавалася цалкам рэальнаі — аб гэтым сведчыла адкрыццё ў Менску ды іншых беларускіх гарадах курсаў перападрыхтоўкі афіцэраў і падафіцэраў. Гэта натхняла ўсе беларускія згуртаванні на актывізацыю сваёй дзейнасці. У ліпені 1942 г., падчас з'езда БНС, пад кірауніцтвам Усевалада Родзькі паўстала Беларуская незалежніцкая Партыя (БНП). Яна выдавала свой бюлетэнь і заклікала да бескампраміснай барацьбы з немцамі, палякамі і савецкімі партызанамі за незалежную Беларусь.

Партыя Беларускіх Нацыяналістаў таксама развівалася сваю дзейнасць, яе лідэр Ян Станкевіч з восені 1941 г. жыў у Менску і цесна суправдоўнічаў з В. Іваноўскім. Паводле ліпенскага акаўскага рапарта 1942 г., ПБН, «якая робіць стаўку на Англію і Польшчу, налічвае сёння 50 чалавек. На чале яе стаіць цэнтральны камітэт са старшынёй Станкевічам. ЦК знаходзіцца цяпер у Менску, складаецца з 8 заходнікаў і 4 усходнікаў (нацдэмаў). Пабудаваная яна па сістэме пяцёрк. У большасці раёнаў ёсьць свае партыйныя асяродкі. Сувязь падтрымліваецца цяжка, таму партыя прымае толькі тых людзей — сярод здольных да работы і ідэйна блізкіх, — якія неабходныя партыі з увагі на сваё становішча. Абавязкам кожнага члена з'яўляецца стварэнне вакол сябе як мага шырэйшага магнетычнага поля дзеля ўзнаўлення тыпу сапраўднага Беларуса»³⁷.

Тактыку дзеянняў БНП рапарт прадставіў наступным чынам: «Хаця беларусы і хочуць дзейнічаць у форме паразумення з Польшчай, але ў цяперашні момант вымушаныя манеўраваць так, каб нічым не раздражняць немцаў, прынамсі, да таго, як будзе створаная беларуская армія (у ёй павінна налічвацца 150 000 чалавек), бо цяпер найважнейшай працай з'яўляецца засылка сваіх людзей у атрады з тым, каб яны стваралі ячэйкі партыі аж да поўнага апанавання войска і паліцыі [...] Беларусы імкнущы да таго, каб мірным шляхам атрымаць ад немцаў як найбольш, а рэшту адобраць ад іх, калі яны ўжо будуть разгромленыя»³⁸.

Ажыццяўленне палітычнай стратэгіі БНП, г. зн. здабыццё падтрымкі ад Англіі і Польшчы, залежала, аднак, у вялікай ступені не ад дзеянняў у Менску, але ад вынікаў місіі С. Кастрявіцкага, які пасля візіту да В. Іваноўскага ў канцы лістапада 1941 г. насуперак інструкцыям Т. Зана раптоўна вярнуўся ў Варшаву. З фармальнага боку, гэта была несубардынацыя, непадпарадкаванне загаду, што магло пашкодзіць рэпутацыі С. Кастрявіцкага. Гэта быў кошт гульні на падвойнай арбіце, у якой ён мусіў улічваць і патрэбы беларускага боку. Зрэшты, нічога благога не здарылася.

У студзені 1980 г. Бернард Закрэўскі, былы шэф контрразведкі СУБ-АК (псеўд. Оскар), растлумачыў аўтару прычыну паводзінаў С. Кастравіцкага. Пасля вяртання ў Варшаву ён ужо пайшоў не да Т. Зана, а да шэфа штаба Галоўнага камандавання, генерала Тадэвуша Пелчынскага («Гжэгажа»), якому перадаў прывезеныя ад В. Іваноўскага важныя звесткі. Пасля знаёмства з імі Пелчынскі прадставіў С. Кастравіцкага Б. Закрэўску і даручыў пакінуць яго ў контрразведчым сектары на пасадзе кіраўніка ячэйкі «996», якая займалася, між іншым, беларускімі справамі.

На гэтай пасадзе С. Кастравіцкі распачаў заходы вакол падрыхтоўкі ў Галоўным камандаванні СУБ-АК спрыяльной глебы для перамоваў з прадстаўнікамі ПБН, чаго Я. Станкевіч марна дамагаўся ўвесну 1941 г. Да нас не дайшлі дэталі, але вядома, што гэтыя перамовы прывялі да змены пазіцыі ГК У справе контактаў з ПБН. Таму замест ранейшых звестак, дзе абагулена гаварылася пра супрацоўніцтва беларусаў з немцамі, у пачатку 1942 г. з'явіліся рапарты каменданта СУБ-АК генерала Стафана Равецкага пра рост антынямецкай апазіцыі сярод беларусаў у Менску, якая шукае контакту з палякамі. І нават — пра спадзяваную падтрымку беларусамі паўстання, прымеркаванага да апошняй фазы вайны³⁹.

Пазіцыя Галоўнага Камандавання АК выразна акрэслена ў спецыяльным рапарце па беларускім пытанні, высланым Сікорскаму ўвесну 1942 г. У ім адзначалася, што сярод беларускіх кіраўнічых колаў і народных мас расце вера ў паразу гітлераўскай Германіі, у сувязі з чым «некаторыя дзеячы, якія стаяць у апазіцыі да палітыкі Шчорса, шукаюць контактаў з польскімі групоўкамі і хочуць дамовіца на грунце супольнай абароны перад Расеяй. Гэтыя людзі прагнуть вызвалення ўсёй Беларусі з дапамогай Польшчы і заключэння з намі цеснай федэрациі, аднак выстаўляюць максімальная тэрытарыяльная патрабаванні і вызначаюць будучыя межы Беларусі ад Рослаўля да Бяла-Падляскай уключна. Праграма нацыяналістай, якія дзейнічаюць у правінцыі, у сувязі змагчымай паразай Германіі зводзіцца да як мага больш поўнага апанавання краю з адміністрацыйнага, гаспадарчага і культурнага боку, каб паставіць будучых заваёўнікаў тэрыторыі перад здзеісненым фактам»⁴⁰.

У рапарце падкрэслівалася, што «ўсё часцейшыя праявы пошукаў контакту з польскім бокам, пакінутыя без водгуку, могуць перакрэсліць новыя нямецкія ўступкі», і прапаноўвалася заваяваць сімпатіі беларускіх мас шляхам:

- выдання адозвы польскага ўрада да беларусаў аб суіснаванні абодвух народаў пасля вайны з асаблівым націскам на эканамічных (зямельная рэформа) і культурных проблемах;
- выкліку беларускіх грамадскіх прадстаўнікоў у лонданскую Нацыянальную Раду;

- неадкладнага разгортвання мясцовай прапаганды, накіраванай супраць антыпольскіх аргументаў;
- выступлення польскага ўрада ў Ватыкане з прапановай аб прызначэнні біскупа беларускай нацыянальнасці для этнічна беларускіх тэрыторый.

Аасблівай увагі заслугоўвае прадстаўленая ў рапарце прапанова аб «неадкладным уваходжанні ў контакт з тымі беларускімі дзеячамі, якія шукаюць польскай падтрымкі», а таксама просьба да Сікорскага даць інструкцыі па беларускім пытанні, «шчыльна звязанным з будучай аперацыяй паўстання і заняцця нашых усходніх абшараў, дзе жыве беларускае насельніцтва»⁴¹. Гэта значыла, што Галоўнае Камандаванне прыняло прапановы Партыі Беларускіх Нацыяналістаў наконт правядзення перамоваў, але не змяніла сваёй пазіцыі адносна тэрытарыяльнай проблемы.

Гэты рапарт трапіў у Лондан досыць хутка, а ў выніку яго з'явілася ўказанне, перададзенае 22 чэрвеня 1942 г. па тэлеграфе, аб пашырэнні інфармацыі з Беларусі і падрабязных звестак пра беларускіх дзеячоў. Эміграцыйны ўрад пакуль што ўстрымаўся ад ацэнак і ад інструкцыяў, якіх прасіла Галоўнае Камандаванне⁴². У гэтай сітуацыі камандаванне АК прыняло самастойнае рашэнне аб ажыццяўленні некаторых пададзеных у рапарце прапановаў. Так, у сярэдзіне 1942 г. пачалася прапагандысцкая кампанія сярод польскага і беларускага насельніцтва, накіраваная на стварэнне атмасфery ўзаемнай добразычлівасці, гатоўнасці да паяднання і супольных абарончых выступленняў. Але гэтая акцыя, за якой асабіста сачыў сам Равэцкі, не дала жаданых вынікаў, а ўлёткі, выдаваныя, між іншым, па-беларуску, траплялі на неўрадлівы грунт⁴³. Відаць, гэтая акаличнасць прыспешыла прыняцце рашэння аб перамовах з ПБН.

Першае спатканне адбылося ў канцы 1942 г. у Менску, куды прыбыла прадстаўнічка Галоўнага Камандавання АК С. Дабрынская («Ева»). Як вынікае з дэталёвой справаўдачи аб гэтых перамовах⁴⁴, пасля яе прыезду і навязання контакту са Станкевічам ён сабраў паседжанне Цэнтральнага Камітэта Партыі Беларускіх Нацыяналістаў, на якім было пацверджана імкненне да супрацоўніцтва з Польшчай на грунце наступных пазіцыяў і прапановаў:

- захоўваць бачнасць лаяльнасці перад Германіяй, бо распачынаць узброеную барацьбу да часу, пакуль будзе створаная беларуская армія, немэтагодна;
- утварыць беларускую дзяржаву з заходнім мяжой уздоўж лініі Керзана;
- утварыць пасля вайны дзяржаўную польска-беларускую унію з агульным міністэрствам замежных справаў;

- польскаму ўраду — прадстаўіць беларускія інтарэсы перад урадам Вялікабрытаніі;
- спыніць імкненні палякаў да апанавання адміністрацыі ў Задній Беларусі пры адначасовым адмаўленні беларусаў ад анытольскага курсу.

Выказваючы сваё стаўленне да часткі прадстаўленых патрабаванняў, С. Дабрынская засведчыла, што, хаця польскія ўлады і жадаюць супрацоўніцтва з ПБН, але па прынцыповых меркаваннях не адступяцца ад Рыжскай мяжы. Відаць, Я. Станкевіч улічваў гэтую пазіцыю польскага боку, і таму прапанаваў спрэчныя тэртытарыяльныя праблемы пакінуць адкрытымі, каб лягчэй было пасунуць наперад агульныя дачыненні. Паразуменне з Польшчай ЦК ПБН хацеў захаваць у поўнай таямніцы не толькі ад немцаў, але і ад бальшыні сяброву сваёй партыі, а тлумачыў гэта настроямі падазронасці і непрыязі да Польшчы, якія існавалі ў беларускім грамадстве. Аднак канстатацыя гэтых цяжкасцяў і разыходжанняў у поглядах не захінула для перамоўцаў надзеі на паразуменне і сведчыла пра гэта, між іншым, запрашэнне Я. Станкевіча ў Варшаву для далейшых перамоваў⁴⁵.

На перамовы, распачатыя Галоўным Камандаваннем АК з Партыяй Беларускіх Нацыяналістаў, Дэлегатура Урада глядзела незадаволена. Заўвагі, пакінутыя на палях справаздачы «Евы», сведчаць, што пазіцыю ПБН там ацанілі як двурушную палітыку, кан'юнктурную гульню, а прапанаванае «Евай» у Менску супрацоўніцтва прызналі за незаконнае. Пры гэтым Дэлегатура не прыняла пад увагу пастулаты беларускага боку і заўважыла, што зыходным пунктам для паразумення можа стаць толькі ўдзел ПБН у супольнай узброенай акцыі супраць немцаў. Дэлегатура прамінула гэтае пажаданне ў сваёй справаздачы ўраду, затое густа падсыпала выпадаў супраць ПБН, указываючы, што яе прасаюзніцкая арыентацыя — «толькі тэорыя», што, хаця гэта і антынямецкая партыя, яе людзі супрацоўнічаюць з Германіяй, і што да гэтага часу яе дзейнасць, «па сутнасці, абмяжоўваецца вынішчэннем польскасці рукамі акупанта»⁴⁶. Такім чынам, Дэлегатура была рашуча настроеная супраць кантактату з беларускім падполлем і такім чынам імкнулася, відаць, паўплываць на пазіцыю Сікорскага, які абяцаў у найбліжэйшым часе выслаць інструкцыі па беларускім пытанні⁴⁷.

Але неўзабаве ў Варшаве запанавала поўнае пацяпленне ў дачыненні да ПБН. На гэта ў значнай ступені паўплывала змена на пасадзе дэлегата ўрада: пасля смерці Ратайскага ў верасні 1942 г. яе заняў прадстаўнік Народнай Партыі Пекалкевіч, які ставіўся да паразумення з беларусамі больш прыхільна за свайго папярэдніка. Пры такіх абставінах старшыня ЦК ПБН Я. Станкевіч («Гжацкі»), які пад канец снежня прыбыў у Варшаву, без вялікіх цяжкасцяў дамовіўся з

Тамкевічам («Кшыштафам») наконт арганізацыі 26–28 студзеня канферэнцыі па праблеме супрацоўніцтва, між іншым, з узелам прадстаўнікоў Дэлегатуры. А пакуль што ён выехаў у Прагу і Кракаў. У рапарце аб сваёй сустрэчы са Станкевічам Тамкевіч указваў свайму кіраўніцтву, што ПБН праз сваю віленскую арганізацыю дайшла да паразумення з літоўцамі, мае цесныя контакты з чэхамі і вельмі разлічае на іх дыпламатычную дапамогу. А таксама спрабуе дамовіцца з украінцамі⁴⁸.

Цяжка ўдакладніць, у якой ступені гэтая інфармацыя адпавядала сапраўднасці, а ў якой была разлічаная на ўмацаванне дыпламатычнай пазіцыі ПБН на будучай канферэнцыі. Але тое, што яна мела афіцыйны характар, — факт дакладны. Як паведамляе С. Дабрынская — арганізаторка і сведка гэтай канферэнцыі, — у ёй прынялі ўдзел Макавецкі і Тамкевіч як прадстаўнікі Галоўнага Камандавання АК, а таксама прадстаўнікі Дэлегатуры і палітычных партыяў — сацыялісты і народнікі⁴⁹. Ва ўжо прыгаданым рапарце Тамкевіча («Кшыштафа») ад 21 снежня ўказвалася, што Станкевіч хацеў абмеркаваць праблему незалежнасці беларускай дзяржавы, якая «тым ці іншым чынам абапіралася б на Польшчу», а таксама выданне польскім урадам дэкларацыі аб неабходнасці яе ўтварэння. Ён па-ранейшаму не бачыў патрэбы ў падрыхтоўцы антынямецкай узброенай аперациі, затое быў згодны пачаць прапагандысцкую кампанію на карысць паразумення з Польшчай.

Але, як сведчыць С. Дабрынская, у бурлівай дыскусіі галоўным засталося тэрытарыяльнае пытанне, прытым ні той, ні другі бок не хацеў перагледзець сваёй пазіцыі. Напэўна, у гэтай сітуацыі пытанне аб мяжы не ўдалося пакінуць надаўжэй адкрытым, і ў выніку дыскусіі вакол асноўных пастулатаў ПБН страціла грунт. Адначасова польскі бок моцна націскаў на неабходнасць далучэння беларусаў да супольнай антынямецкай узброенай акцыі, але Я. Станкевіч на гэта канчаткова не пагадзіўся. У гэтай аперациі ПБН бралася толькі за арганізацыю сеткі баз на тэрыторыі Беларусі для жаўнераў АК. Такім чынам, абмежавае вайсковае супрацоўніцтва было адзіным пытаннем, якое ўдалося ўзгадніць на Варшаўскай канферэнцыі, самі перамоўцы, аднак, звязвалі з ім розныя намеры. Для Станкевіча гэта стварала магчымасць утрымаць контакт з польскім падполлем у надзеі, што польскі ўрад прызнае незалежніцкія імкненні беларусаў. Тым часам польскі бок спадзяваўся выкарыстаць гэты контакт для таго, каб дабіцца ад ПБН падтрымкі ўрадавай пазіцыі па праблеме ўсходніх межаў, бо, на іх думку, на фоне паразы Германіі пад Сталінградам такая альтэрнатыва выглядала больш жыццёвая, чым канцепцыя беларускіх нацыяналістаў.

Пра гэта сведчыць тэлеграма Пекалкевіча аб перамовах са Станкевічам, высланая ва ўрад 12 лютага 1943 г.: «Адбылася размова са старшынёй беларускай незалежніцкай арганізацыі, які вяртаўся з

Прагі. Хоча супрацоўніцаць з намі, але жадае фармальна ўдакладніць, якія права атрымаюць беларусы ў Польшчы. Мы прапанавалі раўнапраё беларускай мовы ў гарадскіх судах і староствах ды органах самакіравання, а таксама агульнаадукацыйныя і сярэдняя школы [...] Прашу інструкцыя ў па беларускай справе»⁵⁰. Такім чынам, упаўнаважаны ўрада не выказаў свайго стаўлення па пытаннях, якія цікалі кіраўніцтва ПБН, затое ўзняў праблемы тыпова ўнутранага характару.

Падобныя тэндэнцыі назіраліся і ў Галоўным Камандаванні АК. Калі б беларусаў і ўкраінцаў удалося ўцягнуць у арбіту польскай палітыкі, — тэлеграфаваў далей Равэцкі, — гэта «магло б... забяспечыць нам падтрымку англасаксаў у дадзенай справе (усходніх абшараў. — Ю. Т.) і ўскладніць гульню Рasei. Каб дасягнуць гэтага, неабходна будзе, відаць, выразная дэкларацыя аб ураўнаванні гэтых тэрыторыяў у правах і забеспячэнні ім магчымасці культурнага развіцця. Аднак недастаткова будзе абмежавацца абязцяннямі, трэба выдаць адпаведныя дэкрэты і загады. Калі мы ўтрымаем усходнія землі, дык гэтыя акты і так будуць неабходныя, а калі не, дык яны не змогуць пашкодзіць»⁵¹.

Акрэсліць права беларусаў і ўкраінцаў патрабавала ад урада таксама і рэзалюцыя Палітычнага Дагаворнага Камітэта, прынятая 14 лютага галасамі народнікаў, сацыялістаў і старшины супраць галасу Нацыянальнай Партыі і Партыі працы⁵². Але ўрад не змяніў сваёй ранейшай пазіцыі ў гэтай справе. Гэта выказаў прэзідэнт Рачкевіч у сваім навагоднім выступленні: «Рэальнym, самым трывалым і адзіным апірышчам польскай дзяржавы на усходніх землях з'яўляецца перш за ўсё карэнны польскі нацыянальны элемент [...] Першай галоўнай задачай нашай палітыкі на усходніх землях мусіць быць узмацненне польскага элемента і апора на ім усёй палітычнай лініі ў дачыненні да тантыйшых нацыянальных меншасцяў»⁵³.

Тэндэнцыі да паразумення з беларусамі з цяжкасцю ўтрымліваліся ў Дэлегатуры толькі падчас пяцімесячнага старшынства Пекалкевіча. Пасля яго арышту 19 лютага 1943 г. і прызначэння наступным упаўнаважаным урада прадстаўніка Партыі працы Янкоўскага адбыўся паварот да папярэдняга курса пад пераважным уплывам эндыекаў і Партыі працы. Істотна паўплываў на радыкалізацію пазіцыі Дэлегатуры разрыў дыпламатычных стасункаў паміж СССР і польскім урадам у красавіку 1943 г., у выніку якога перасталі дзейнічаць ранейшыя тактычныя меркаванні і фармулёўкі ва ўсходній палітычнай канцепцыі. Так, у перасланых у Лондан «Зайвагах аб нашай міжнароднай палітыцы» Дэлегатура прапаноўвала затрымаць Чырвоную Армію на Рыжскай мяжы і нават адсунуць яе на ўсход, патрабавала далучыць да Польшчы Менск і Камянец-Падольскі ў якасці пасляваенай кампенсацыі⁵⁴.

Пры такіх намерах беларускае пытанне зусім выпадала з поля зроку Дэлегатуры. «Беларускі народ, — даводзіла яна разам з Нацыянальной Партыяй, — не стварыў аж да цяперашняй вайны ані на нашым, ані на савецкім баку нічога накшталт уласнай культуры, традыцый, літаратуры, ані эліты, здольнай кіраваць лёсам нацыі, ані дзяржаўнага жыцця», — у сувязі з чым не бачыла і падставаў для стварэння буфернай дзяржавы і рэкамендавала канчаткова спаланізаваць беларускія крэсы разам з Меншчынай⁵⁵.

У пачатку 1943 г. перад В. Іваноўскім замаячила пустка. Ён урэшце мог усвядоміць, што груба памыліўся, калі разлічваў здабыць падтрымку для справы беларускай дзяржаўнасці ад Польшчы. Пра гэта сведчылі данясенні Я. Станкевіча і С. Кастравіцкага, у гэтым пераконвала і навагоднє пасланне презідэнта Рачкевіча. Польшча не хацела Беларусі. Усе неверагодныя намаганні, якія склілі кіраўніцтва польскага падполя да перамоваў, пайшлі марна: беларусы не змаглі нічога, акрамя як толькі выказаць свае намеры. Непатрэбная аказалася і сістэма сувязі з Варшавай, якая распальвала фантазію карпатлівых даносчыкаў⁵⁶.

Але можна меркаваць, што, нягледзячы на непрыхильнасць Варшавы і Лондана, В. Іваноўскі і цяпер не адмовіўся ад канцэпцыі беларуска-польскай федэрациі, да якой падштурхнула яго ў 1919 г. пазіцыя Леніна. Праўда, ён не бачыў магчымасці для яе ажыццяўлення па заканчэнні гэтай вайны, аднак не бачыў і ніякай альтэрнатывы ў будучыні. У гэтым яго пераконвалі штодня вынікі савецкай нацыянальнай палітыкі, якія ён назіраў у Менску. Менавіта таму ён не разлічваў на магчымасць вырашэння праблемы беларускай дзяржаўнасці ў рамках СССР і шмат разоў адмаўляўся ад супрацоўніцтва з савецкім падполлем⁵⁷.

Параза нямецкіх войскаў пад Сталінградам, відаць, не зрабіла на яго вялікага ўражання, бо Іваноўскі даўно не верыў у магчымасць пे-рамогі над Расеяй і таму не разлічваў на адраджэнне беларускай дзяржавы з дапамогай Германіі. Тым больш не мог ён на гэта разлічваць у пачатку 1943 г., калі распачалося вялікае адступленне Вермахта на ўсходнім фронце. Такім чынам, сітуацыя была безнадзейнай. У гэтую апошнюю хвіліну В. Іваноўскі мог або адмовіцца ад грамадскага жыцця і пакінуць Менск, або ступіць на нахільную плоскасць. Ён выбраў гэты другі варыянт у надзеі на ўзмацненне нацыянальных сіл, якія нараджала палітыка Кубэ.

Але развіццё падзеяў у Беларусі ставіла над гэтымі спадзвемі пытальнік. Рост савецкага партызанскага руху, кіраўніцтва і забеспячэнне якога ішло з-за лініі фронту, выклікаў узмацненне паліцэйскіх карных аперацыяў. Яны суправаджаліся спальваннем вёсак, вынішчэннем і дэпартацыяй іх жыхароў па падазрэнні ў дапамозе парты-

занам ці іншых злачынствах. Падчас гэтых акцыяў загінула каля 100 000 жыхароў беларускай вёскі, большай часткай — жанчын, старых і дзяцей.

Кубэ разумеў, што злачынныя паводзіны СС і паліцыі з цывільным людам падчас карных аперацыяў перакрэсліваюць усю яго палітыку, разлічаную на здабыццё сімпатыяў насельніцтва. Таму, ды яшчэ з гуманных меркаванняў, ён распачаў барацьбу з СС у абарону няявінага насельніцтва. Кубэ не меў паўнамоцтваў, каб аддаваць загады паліцэйскім уладам, але выкryваў злачынствы карных атрадаў, паведамляў пра гэта вышэйшаму кірауніцтву ў Берліне і разлічваў, што яго ўмяшальніцтва будзе мець плён. На гэтым фоне паўстаў востры канфлікт, падчас якога камандаванне СС паспрабавала прыбраць Кубэ з Менска.

У снежні 1942 г. паліцэйскія ўлады ў Берліне і Менску пачалі кампанію па палітычнай дыскрэдытациі Кубэ як правадыра беларускіх нацыянальных тэндэнцыяў, «супяречных» інтэрэсам Германіі. Пачалася найперш распрацоўка кірауніцтва БНС і нагнятанне доказаў яе «злачыннай» дзейнасці. Галоўны ўдар быў нацелены на І. Ермачэнку, супраць якога ўзнялі найцяжэйшае абвінавачанне ў дзяржаўнай здрадзе. Але Кубэ барапіў Ермачэнку, а разам з ім — і прынцыпы сваёй палітыкі, якая пакрывалася рашэннямі вышэйшых цывільных уладаў. Таму следства ў рэшце рэшт скіравалася ў галіну гаспадарчай дзейнасці БНС, дзе былі знайдзеныя злouжыванні. Ермачэнка быў вымушаны падаць у адстайку і 27 красавіка пакінуў Менск.

Ратуючы Ермачэнку, Кубэ барапіў сваю ўласную пазіцыю, але заплатіў за гэта разбурэннем цэлага палітычнага механізма, які так удаля ствараў з верасня 1941 г. Пад націскам паліцэйскіх уладаў увесну 1943 г. былі зліквідаваныя ўсе не прадугледжаныя статутам БНС сферы яе дзейнасці, пачынаючы з Галоўнай Рады, дазволена было займацца толькі сацыяльнай апекай ды аховай здароўя. Перастаў існаваць інстытут Мужоў Даверу, а ў красавіку 1943 г. распусцілі і Беларускую Самаахову. У гэтай атмасфери быў арыштаваны і забіты ксёндз В. Гадлеўскі. У сваю чаргу, В. Іваноўскага зноў абвінавацілі ў спрыянні прапольскім элементам і збіраліся спіхнуць яго з пасады бургамістра. Аднак СД не знайшло пацверджанняў яго сувязі з І. Ермачэнкам, што і выратавала В. Іваноўскага⁵⁸. Відаць, і на гэты раз не абышлося без дапамогі Кубэ.

Атакі паліцэйскай апазіцыі, якой кіраваў прызначаны Гімлерам камандзір СС і паліцыі ў Беларусі, брыгадэнфюрэр Курт фон Готберг, не ўстрымалі Кубэ ад працягу ранейшай пазітыўнай палітыкі, якую інспіраваў і падтрымліваў В. Іваноўскі. Але на гэты раз ён дзейнічаў больш асцярожна і ўсе найважнейшыя заходы ўзгадняў з берлінскім міністэрствам акупаваных усходніх ашараў.

Так, у сакавіку 1943 г. Кубэ выдаў загад аб ліквідацыі зямельнай цераспалосіцы дзеля стварэння рацыянальных з эканамічнага гледзішча гаспадарак. Пачалося яго ажыццяўленне. Пасляхова скончыліся заходы гаўляйтэра па адкрыцці Медыцынскага інстытута — першай вышэйшай навучальнай установы ў Беларусі пад нямецкай акупациі. У чэрвені пайстаў Саюз Беларускай Моладзі, а таксама Беларускае Навуковае Таварыства на чале з В. Іваноўскім. Разам з Медыцынскім інстытутам яны ўжо стваралі падставу і фармальны прэцэдэнт для адкрыцця універсітета і тэхналагічнага інстытута ў Менску, пра якое клапаціўся Іваноўскі.

Вывад з гульні Ермачэнкі ды абмежаванне кампетэнцыяй БНС перакрэслі надзея Кубэ на стварэнне на базе гэтай арганізацыі органа цэнтральнага самакіравання ў Беларусі. Ён не адмовіўся ад гэтага намеру, але супраціўленне Гітлера зводзіла праект амаль што ў безнадейнасць. Таму Камітэт Даверу, скліканы са згоды Розенберга 27 чэрвеня 1943 г., Кубэ пакінуў у якасці інтэгральнай часткі ведамства генеральнага камісара, каб зберагчы яго ад лёсу ранейшага кіраўніцтва БНС. Пакуль што яго трактавалі як сімвалічнае прадстаўніцтва, але ў спрыяльных умовах Камітэт Даверу мог бы з санкцыі Берліна ператварыцца ў орган самакіравання.

Камітэт Даверу, называны папулярна Радай Даверу, складаўся з 16 асоб, сярод якіх ніхто не ўваходзіў раней у каманду І. Ермачэнкі. Відаць, гэта была яшчэ адна ступень перасцярогі перад атакамі эсэсаўскай апазіцыі. Старшынёй Камітэта Кубэ прызначыў В. Іваноўская-га, але, паколькі за ім цягнуўся ценъ даносаў яго палітычных праціўнікаў і недаверу паліцыі, гэтыя абавязкі даручыў яму часова — тэрмінам на адзін год. Такім чынам Кубэ адгарадзіўся ад магчымых неспадзяванак.

У выступленні з нагоды склікання Камітэта Даверу Кубэ паўтарыў свой лозунг: «Мы прыбылі сюды як пераможцы, але як пераможцы бальшавізму, а не беларусаў, для якіх мы — вызваліцелі», — і заклікаў Камітэт гэтак арганізаваць беларускі народ, каб «ён быў на ўзоруні ўсходніх народаў». Асаблівую ўвагу Камітэт павінен быў скіраваць на тры задачы: клопаты па развіцці школьніцтва і выхаванні моладзі, аднаўленне гаспадаркі і забеспячэнне насельніцтва харчаваннем, нарэшце, супрацоўніцтва ў барацьбе з партызанамі⁵⁹. Камітэт павінен быў распрацоўваць прапановы па гэтых пытаннях, якія пасля аблікоўваліся ба сумесных паседжаннях з нямецкімі ўладамі.

Такое паседжанне — першае і апошняе — адбылося 23 жніўня 1943 г., у ім удзельнічалі члены камітэта, Кубэ, іншыя вышэйшыя функцыянеры генеральнага камісарыята, а таксама афіцэры СС і паліцыі на чале з Готбергам. Як пісаў Аўген Калубовіч, былы член Камітэта Даверу і ўдзельнік гэтай сесіі, там разглядаліся тры праблемы:

мы: рэпрыватацыя нерухомасці, школьніцтва, а таксама метады барацьбы з партызанамі.

Па першай праблеме выступаў В. Іваноўскі, які прапанаваў у інтарэсах адраджэння беларускай гаспадаркі вярнуць уладальнікам іх нерухомую маёмасць, ператвораную савецкімі ўладамі ў дзяржаўную ўласнасць, а Калубовіч акрэсліў сітуацыю ў адкуцаўнай сістэме і прасіў дазволу на адкрыццё універсітета, знясенне перашкодаў у развіцці сярэдняй асветы і паскарэнне выпуску школьніх падручнікаў. Гэтыя два пытанні не выклікалі асаблівых пярэчанняў і былі прынятыя да ажыццяўлення.

Па трэцій праблеме выступаў Аляксандр Русак. Ён прадставіў сабраныя Камітэтам Даверу доказы злачынстваў паліцыйскіх атрадаў падчас супрацьпартызанскіх пацыфікацыйных акцыяў. А. Русак выказаў пратэст ад імя Камітэта супраць гэткіх метадаў і запатрабаваў: а) спыніць паленне вёсак; б) стварыць умовы і рэальныя гарантыві ад рэпрэсіяў для асоб, якія вярнуліся з лесу дахаты; в) склікаць нямецка-беларускую камісію, якая павінна была бы апрацаўваць адпаведныя рэкамендацыі па гэтых пытаннях і ажыццяўляць кантроль над іх выкананнем.

Паводле А. Калубовіча, прадстаўленая Русаком пазіцыя Рады Даверу выклікала абурэнне сярод афіцэраў СС і паліцыі, якія прымалі ўдзел у сесіі. «Аднак мы былі здзіўленыя, — пісаў А. Калубовіч, — калі Кубэ... пачаў перад Радай Даверу апраўдвацца, заявіўшы, што ён у гэтым не вінаваты, што гэта робяць незалежныя ад яго СД і вайсковыя групы і што ён сам быўцам бы скардзіўся на іх у Берлін. Нашыя страхі ў дачыненні арышту Рады Даверу не спрайдзіліся. Іваноўскаму не прыйшлося чытаць Дэкларацыю Незалежнасці, якая ляжала ў нутраной кішэні ягонага пінжака (яна была падрыхтаваная на выпадак арышту Камітэта. — Ю. Т.). Але доўгі час нас не пакідала думка, што немцы яшчэ могуць з намі расправіцца... Мы не выключалі таксама мажлівасці, што органы СД і СС не даруюць таксама і В. Кубэ»⁶⁰.

Асцярогі членаў Камітэта былі небеспадстаўныя. Пасля ніўдальных спробаў выпіхнуць Кубэ з Менска, у якіх удзельнічалі самыя высокія функцыянеры СС разам з самім Гімлерам, 22 чэрвеня 1943 г. на яго быў арганізаваны замах у менскім тэатры. Пад сцэну падвялі міну, якая павінна была выбухнуць тады, калі там мусіў знаходзіцца Кубэ з нагоды ўрачыстага абвяшчэння Саюза Беларускай Моладзі. Але выбухнула яна толькі падчас прадстаўлення, на якім гаўляйтэр ужо не прысутнічаў. У гэты момант загінулі 13 чалавек, а яшчэ некалькі дзесяткаў парапіла. У прамове над агульнай магілай ахвяр замаху В. Іваноўскі не паўтараў газетных «сенсацияў» пра бальшавіцкіх агентаў, а пасля пахавання ў больш цесным коле сказаў: «Дзякуем за вызваленне і за гэтыя вось ахвяры»⁶¹.

Затое наступны замах, арганізаваны ў ноч з 21 на 22 верасня, скончыўся ўдала — на гэты раз прадбачанні сяброў Камітэта спраўдзіліся. Для В. Іваноўскага гэта быў удар — надышоў канец эпохі, калі, нягледзячы на цяжкасці ваенай пары, працаваць ва ўмовах акупациі ўсё ж мела сэнс. В. Кубэ быў адзіным значным нямецкім палітыкам, які цаніў і падтрымліваў беларускую нацыянальную спрабу і бачыў яе перспектывунае вырашэнне ў выглядзе беларускай дзяржавы пад кіраўніцтвам Германіі. І хаяці сітуацыя на фронце перакрэслівала гэту перспектыву, аднак Кубэ са сваёй пазіцыяй ішоў насустрэч жаданням нацыянальных колаў і даваў ім магчымасць дасягнуць вынікаў, якія ў будучыні абяцалі стаць плённым гістарычным аргументам. Асабліва значны крок быў зроблены ў галіне нацыянальной свядомасці, якую да нядаўняга часу глушылі польскія і савецкія ўлады.

Такую ацэнку даў В. Іваноўскі ў заяве Камітэта Даверу, выдадзенай пасля смерці В. Кубэ. Варта адзначыць, што Камітэт устрymаўся ў ёй ад выкryцця «маскоўскіх агентаў» як выкананіца замаху. А гучала яна наступным чынам:

«22 верасня загінуў ад рукі баязлівага злачынцы генеральны камісар Беларусі, гаўляйтэр Вільгельм Кубэ. Вестку аб гэтай трагічнай смерці беларусы прынялі з найглыбейшым абурэннем. У асобе нябожчыка беларускі народ траціць свайго найлепшага прыяцеля і змагара за інтэрэсы Беларусі. Беларусы верылі, што іх жаданні будуць здзейсненыя генеральным камісарам Кубэ. Жыццё і дзейнасць гэтага дзяржаўнага мужа сталі перашкодай нашым ворагам. Таму яны стараліся яго прыбраць. У сувязі з трагічнай смерцю гэтага чалавека беларускі Камітэт Даверу выражает ад імя свайго народа найглыбейшае спачуванне нямецкаму народу і ўраду Нямецкага Рэйху»⁶².

Адразу ж пасля забойства Кубэ, раніцай 22 верасня, сябры Камітэта Даверу Вацлаў Іваноўскі, Юры Сабалеўскі, Аўген Калубовіч і Міхал Ганько рушылі да шэфу палітадзела генеральнага камісарыята, доктара Маркуса, з просьбай не чыніць рэпрэсіяў над жыхарамі Менска. Як пісаў А. Калубовіч, гэтую просьбу выканалі, і ніхто не быў рэпрэсаваны⁶³.

У сувязі з пахаваннем В. Кубэ 24 верасня ў Берлін выехала дэлегацыя Камітэта (Іваноўскі, Сабалеўскі, Калубовіч). Назаўтра дэлегацыя склала візіт сталаму намесніку міністра акупаваных ашшараў Альфрэду Маеру і прадставіла яму свае прапановы наконт гаспадаркі, школьніцтва, самакіравання і аб'яднання ўсіх тэрыторый Беларусі. Маер паставіўся да іх прыхільнага, абяцалі разгледзець прапановы Камітэта і пераслаць адказ у Менск. Неўзабаве, пасля кароткага наведвання Вены, дэлегацыя вярнулася ў Менск⁶⁴.

У той самы дзень, калі В. Іваноўскі размаўляў з А. Маерам, Чырвоная Армія ўзяла Смаленск, а назаўтра — Хоцімск, першы павятовы

горад Беларусі. Такім чынам, з боку Іваноўскага гэта была астатняя спроба стварэння «гістарычных аргументаў». Ні на што болей ён ужо не мог разлічваць і не разлічваў. Пасля смерці Кубэ Іваноўскі твар у твар сутыкнуўся з яго пераемнікам — камандзірам СС і паліцыі фон Готбергам, які глядзеў на беларускае пытанне як на выдумку салонных палітыкаў і апрача бяспекі франтавых тылоў ды іх гаспадарчай эксплуатацыі не цікавіўся ніякімі проблемамі. Зрэшты, мысліў ён цвяроза і з улікам непазбежнай хуткай эвакуацыі Менска пачаў мініраваць найважнейшыя аб'екты.

У гэтых абставінах дзейнасць Камітэта Даверу зусім замерла, і Готберг збіраўся яго распусціць. Готберг не жадаў ставіць на беларускую карту, і асабістая стасункі з В. Іваноўскім толькі умацоўвалі гэтае нежаданне — ён не забыўся пра жнівеньскую сесію і пратэст Камітэта супраць варварскіх пацыфікацыйных метадаў СС. Затое з ранейшымі падазрэннямі наконт таго, што В. Іваноўскі спрыяле польскім элементам, ужо перасталі лічыцца, бо ўвосені 1943 г. сам Готберг пачаў загрываць з акаўскімі атрадамі ў Беларусі ў надзеі на іх дапамогу ў барацьбе з савецкімі партызанамі. Таму ён яшчэ так-сяк трываў В. Іваноўскага, бо ў адваротным выпадку мог бы лёгка звольніць яго з пасады старшыні Камітэта Даверу ці начальніка горада Менска дый нават арыштаваць з абы-нагоды.

Смерць Кубэ павярнула яшчэ адзін лёс: цяпер у Менск мог вярнуцца Р. Астроўскі. Пасля канфлікту з Ермачэнкам у каstryчніку 1941 г. ён два гады правёў у Смаленску, дзе панавала вайсковая праўленне. Ён дзейнічаў у мясцовай адміністрацыі і супрацоўнічаў са штабам фельдмаршала Клюге — камандзіра цэнтральнага адрэзку фронту і смаленскай службы бяспекі (СД). У чаканні, пакуль надарыцца магчымасць адыграць вядучую ролю ў Беларусі, ён таксама імкнуўся атрымаць дапамогу ад польскага падполля. У каstryчніку 1942 г. Р. Астроўскі прыбыў у Варшаву, скантактаваўся з Тамкевічам («Кшыштафам») з БІПа і прапанаваў правесці перамовы наконт польска-беларускага супрацоўніцтва. Але прапанова Астроўскага засталася без адказу.

Пасля эвакуацыі Смаленска нейкі нядоўгі час ён правёў у Магілёве і толькі пасля замаху на Кубэ ў канцы верасня або на пачатку каstryчніка 1943 г. вярнуўся, пакуль што — толькі ў Баранавічы, куды эвакуяваўся штаб Клюге. Тым часам у Менску размясцілася смаленская СД, і Астроўскі захаваў контакт з вайскоўцамі і паліцэйскімі ўладамі і разлічваў на іх рэкамендацыі і падтрымку перад Готбергам.

Праз пасярэдніцтва смаленскага СД Р. Астроўскому ўдалося пепраканаць Готберга ў мэтазгоднасці захавання беларускага органа прадстаўніцтва, які ва ўмовах вайны мог стаць дзейным інструментам пропаганды. Але ў ранейшым выглядзе Камітэт Даверу не адпавя-

даў гэтай ролі; з аднаго боку, перашкаджаў фармальны статус (камітэт дзейнічаў як камісія генеральнага камісарыята — нямецкай устаноўы), а з другога боку, В. Іваноўскі не жадаў выконваць такую ролю. Аднак без згоды Гітлера склікаць орган прадстаўніцтва было немагчыма. Таму дзеля таго, каб абмінуць перашкоду, Готберг пагадзіўся з праектам «актывізацыі» існага Камітета Даверу, на што не трэба было спецыяльных прававых актаў.

Аднак кадравае пытанне зацягвала ўсю справу. Нельга было разлічваць на прызначэнне Р. Астроўскага старшынёй «актывізаванага» Камітета, пакуль гэтую пасаду займаў В. Іваноўскі. У гэтай сітуацыі агенты Р. Астроўскага распачалі падрыхтоўку да замаху, магчыма, без чыннага ўдзелу нямецкай паліцыі, але з яе ведама і згоды. Пра гэта сведчыць выступленне Готберга на канферэнцыі ў міністэрстве акупаўваних усходніх абшараў 22 лістапада 1943 г., дзе ён паведаміў пра замах і падкрэсліў, што выканано ў яго самі беларусы⁶⁵.

Спачатку шляхам ананімных пагрозаў, падкіданых да дома В. Іваноўскага па вуліцы Ратамской, дзе ён жыў разам з дачкой Ганнай з восені 1942 г., арганізаторы замаху спадзяваліся прымусіць яго пакінуць Менск⁶⁶. Перад магчымым замахам перасцерагалі яго і функцыянеры з беларускай паліцыі. Аднак В. Іваноўскі не пакінуў Менск, хаця і не ігнараваў небяспекі — ён стаў знерваваны, падазроны, шукаў у падмурку дома міны. Нарэшце 6 снежня, калі ён у пралётцы вяртаўся з гардской управы дадому, на яго напалі два тыпы і некалькі разоў стрэлілі з пісталета. Іваноўскага адрэзу ж перавезлі ў шпіталь, дзе ён памёр назаўтра, 7 снежня 1943 г.

Той факт, што Готберг ужо ў канцы лістапада ведаў пра падрыхтоўку замаху, дапамагае разгадаць пытанне аб яго інспіратарах, пасля чаго дэталі самой аперацыі падаюцца менш важнымі. Але пра яе вынікі сказаць вартая. Гэтаксама, як і ў выпадку з В. Кубэ, у Менску без папярэдняга следства была абвешчаная афіцыйная версія, паводле якой забойства В. Іваноўскага выканалі савецкія партызаны. У гэткай атмасфери смерць гэтага аднаго з найбольш паважаных дзеячаў беларускага адраджэння выкарысталі дзеля прапаганды антыпартызанскай барацьбы.

Пасля вайны савецкая публіцыстыка прыняла нямецкую версію. Найбольшую ролю ў яе папулярызацыі адыграла аповесць Івана Новікова «Дарогі скрыжаваліся ў Менску». Аднак І. Новікаў пралічыўся — ён не ведаў, што інфармацыя Готберга пра замах трапіла ў пратакол і захавалася.

* * *

Смерць Вацлава Іваноўскага, «бацькі горада», як паўсюль яго называлі, агарнула жыхароў Менска жалобай, а яго пахаванне 11 снежня

ператварылася ў сапраўдную масавую дэманстрацыю жалю, пашаны і ўдзячнасці. З сямейнікаў з ім развіталіся толькі дачка Ганна і былая жонка Сабіна.

Але і пасля смерці не абышлося без складанасцяў. Адзіны ў Менску каталіцкі святар, літоўскі вайсковы капелан, ксёндз Зянон Ігнатавічус адмовіўся хаваць В. Іваноўскага, як разведзенага. Затое не адмовіўся намеснік Беларускай Аўтакефальтай Праваслаўнай Царквы, архіепіскап Філафей, таму Іваноўскага пасля рымска-каталіцкага хрышчэння і евангелічнага (другога) шлюбу пахавалі паводле праваслаўнага абраду з удзелам шматлікага святарства. Аднак спачыў ён на каталіцкіх могілках — менскай Кальварыі.

Перад tym адбылася афіцыйная пахавальная ўрачыстасць у Гарадскім тэатры. Паводле газетных апісанняў, яна стала лагічным вынікам правакацыйнага замаху на жыццё Вацлава Іваноўскага і была выкарыстаная як «пераканаўчы аргумент» у аntyбальшавіцкай пропагандзе. Абдарылі яго tym, чаго сам сабе не зычыў.

¹ Życie i działalność polityczna prof. Wacława Iwanowskiego. Dyskusja na posiedzeniu Senackiej Komisji Historii i Tradycji Uczelni PW w dniu 14-02-1984 r. S. 42. Archiwum Pracowni II wojny światowej Instytutu Historii PAN, A 772/85.

² Касяк І. Заўвагі да артыкулу аб Іваноўскім // Беларуская Думка. 1984. № 29. С. 34.

³ Цанава Л. Всенародная партизанская война в Белоруссии против фашистских захватчиков. Т. 2. Мн., 1951. С. 645, 682.

⁴ Паведамленне праф. Яна Карыткоўскага ад 27.09.1978 г.

⁵ Савецкі Саюз і славянства // Крыніца. 13.01.1940, № 5.

⁶ Паведамленне Юрыя Кеўліча, б. дырэктара Тарфянага трэста, ад 08.11.1978 г.

⁷ Вацлаў Іваноўскі. Да 110-годдзя (1880–1943). Мн., 1990. С. 125.

⁸ Паведамленне С. Даўрынскай ад 1979 г.

⁹ Mackiewicz J. Nie trzeba głośno mówić. Londyn, 1985. S. 125.

¹⁰ Ліст В. Буткевіча да Б. Закрүжскага («Оскара») ад 29.05.1971 г.

¹¹ Паведамленне Т. Зана ад 1979 г.

¹² Ereignismeldung UdSSR, 09/07/1941, AAN, mf. Aleksandryjskie, r. 233/2721449.

¹³ Малецкі Я. Пад знакам Пагоні. Таронта, 1976. С. 45; Найдзюк-Александровіч Я., ліст да аўтара ад 13.11.1978 г.

¹⁴ Малецкі Я. Тамсама. С. 53.

¹⁵ Ereignismeldung UdSSR, 13.07.1941, AAN, mf. Aleks., r. 233/2721486.

¹⁶ Ліст Я. Найдзюка-Александровіча да аўтара ад 13.11.1978 г.

¹⁷ Хрущэв Н. С. Воспоминания // Огонек. 1989. Август; Павленко Н. Трагедия Красной Армии // Московские Новости. 07.05.1989.

¹⁸ Раніца. 10.12.1941.

¹⁹ Ліст Я. Найдзюка-Александровіча да аўтара ад 13.11.1978 г.

²⁰ Галяк Л. Успаміны. ЗША, 1982. С. 163.

²¹ Палітычную сітуацыю ў Беларусі ў 1941–1944 гг. я падрабязна прадставіў у кн.: Bialoruś pod okupacją niemiecką. Warszawa; Wrocław, 1989, – да якой адсылаю чытачоў, асабліва зацікаўленых дакументальным пачверджаннем тагачасных падзеяў.

²² Kube W. Ein Jahr Zivilverwaltung // Deutsche Zeitung im Ostland. 30.08.1942.

²³ Тамсама; Bengtsson H. Das unbekannteste Volk Europas // Preussische Zeitung. 1942. № 237.

- ²⁴ Ereignismeldung UdSSR, 12.01.1942, AAN, mf. Aleks., T-175, r. 233/2721486.
- ²⁵ Катэхізіс падрыхтаваў да друку кс. д-р Станіслаў Глякоўскі, а надрукавала ў канцы 1941 г. друкарня менскай гарадской управы. Папярэднік на пасадзе бургамістра, д-р Вітаўт Тумаш, паведаміў, што выданне выйшла пасля яго выезду з Менска (ліст В. Тумаша да аўтара ад 28.06.1979 г.), г. зн. пасля ўступлення на пасаду В. Іваноўскага. Кніжка выйшла без ніямецкай цензуры.
- ²⁶ Ліст В. Буткевіча да Б. Закроўскага ад 29.05.1971 г.
- ²⁷ Тамсама.
- ²⁸ Паведамленне Г. Ліпінскай ад 12.08.1979 г.; гл. таксама яе: Jeśli zapomnię o nich... S. 192 і наст.
- ²⁹ Życie i działalność polityczna prof. Wacława Iwanowskiego... (паведамленні В. Буткевіча, Г. Ліпінскай і М. Мойжук).
- ³⁰ Касяк І. Заўгары да артыкулу аб Іваноўскім...; Галяк Л. Успаміны. Ч. 2. ЗША, 1983. С. 62.
- ³¹ Галяк Л. Успаміны. Ч. 1. ЗША, 1982. С. 159.
- ³² Раніца. 13.06.1943.
- ³³ Seduro V. The Byelorussian Theather and Drama. New York, 1955. P. 168–173.
- ³⁴ Тамсама.
- ³⁵ Раніца. 16.08.1942.
- ³⁶ Раніца. 26.07.1942.
- ³⁷ Справаздача «Евы» з падарожжа ў Менск. ЦА ЦК ПАРП 203/VII-45, к. 19.
- ³⁸ Тамсама.
- ³⁹ Armia Krajowa w dokumentach. Т. II. Londyn, 1973. S. 193, 331.
- ⁴⁰ Матэрыялы Секцыі Усходній Дэлегатуры, «Спешыяльны рапарт — Беларуская справа». Дакумент без даты. Як вынікае з фактаў, прадстаўленых у тэксле, ён быў складзены ў сакавіку або красавіку 1942 г. ЦА ЦК ПАРП, 20/III-201, к. 105–106а.
- ⁴¹ Тамсама.
- ⁴² Тэлеграма ва ўрад. ЦА ПАРП 202/I-2, к. 23.
- ⁴³ Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej. Т. III. Londyn, 1950. S. 287.
- ⁴⁴ Справаздача «Евы» з падарожжа ў Менск, к. 17–23.
- ⁴⁵ Тамсама. К. 21.
- ⁴⁶ Урадавая пошта: нацыянальныя справы за перыяд 15.07–15.09.1942, ЦА ПАРП 202/I-31, к. 94–95.
- ⁴⁷ Тэлеграма Сікорскага ад 05/06.08.1942. ЦА ПАРП 202/I-9, к. 4.
- ⁴⁸ Рапарт «Кшыштрафа» пра размову з «Гжацкім» ад 21.12.1942, ЦА ПАРП, 203/VII-37, к. 6.
- ⁴⁹ Паведамленні С. Дабрынскай 1979–1980 гг. Паводле іх, размовы адбываліся на канспіратыйнай кватэрэ БІПа па вул. Ракавецкай.
- ⁵⁰ Тэлеграмы ва ўрад, ЦА ПАРП, 202/I-7, к. 11.
- ⁵¹ Armia Krajowa w dokumentach. Т. II. S. 403, тэлеграма Равэнцкага да Сікорскага ад 12.01.1943 г.
- ⁵² Тэлеграма дэлегата ва ўрад ад 18.02.1943 г. ЦА ПАРП, 202/i-34, k.12.
- ⁵³ Mowa prezydenta Rzeczypospolitej // Wschód. 25.01.1943.
- ⁵⁴ UWagi o naszej polityce międzynarodowej, ЦА ПАРП, 202/I-34, к. 57–60.
- ⁵⁵ Тамсама.
- ⁵⁶ У гэты час быў арыштаваны В. Буткевіч. Данос абавязаваў яго ў тым, што ён не беларус, а палік, і вядзе ў Менску дыверсійную працу. В. Іваноўскі выкарыстаў свае магчымасці, каб вызваліць яго з турмы — прывёз з Ліды дакументы, якія пацвярджалі, што Буткевіч — сапраўдны беларус, і асабіста за яго паручыўся. Іваноўскі ад чуваў сваю маральную адказнасць за Буткевіча, якога прыняў на працу ў гарадскую управу.
- ⁵⁷ Новікаў І. Выбранныя творы. Т. 3. Mn., 1988. С. 12.
- ⁵⁸ Ліст д-ра Крафта з Берліна ад 12.12.1942 г., ААН, mf. Aleks., T-454, r. 21/1283.

⁵⁹ Беларуская Газета. 03.07.1943.

⁶⁰ Апрацоўка А. Калубовіча для аўтара ад 14.03.1979 г., часткова апублікованая ў «Беларускай Думцы» (1983. № 27–28).

⁶¹ Беларуская Газета. 30.04.1943 (прамова); інфармацыя Антона Адамовіча для аўтара ад 18.04.1985 г. «Вызваленне» ў дадзеным выпадку — гадавіна выбуху нямецка-са-вецкай вайны.

⁶² Deutsche Zeitung im Ostland. 23.09.1943.

⁶³ Апрацоўка А. Калубовіча для аўтара ад 14.03.1979 г.

⁶⁴ Тамсама.

⁶⁵ Справа здача з канферэнцыі з Готбергам 22–23.11.1943, ААН, mf. Aleks. T-454, г. 23/484.

⁶⁶ Życie i działalność polityczna prof. Wacława Iwanowskiego... (Паведамленне Ганны Іва-ноўскай-Карнэцкай).